

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

XV RESPUBLİKA ELMİ QAYNAQLAR KONFRANSI

XV REPUBLICAN CONFERENCE
OF SCIENTIFIC SOURCES

27.12.2023

ELMİ İŞ
Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 2.255

XV RESPUBLİKA ELMİ QAYNAQLAR KONFRANSI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/XV>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Impact Factor: 2.255

XV REPUBLICAN CONFERENCE OF SCIENTIFIC SOURCES

27.12.2023

Bakı – Bakı
2023

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration No. 2212

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Bakı,
Matbuat avenue 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
aem.konfrans@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti /
Azərbaycan

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
m_ilham63@mail.ru

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, AMEA / Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti /
Azərbaycan

Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad MİRƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan

Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu /
Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti /
Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Asiman QULIYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Deputy chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. İlham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
m_ilham63@mail.ru

MEMBERS

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan

Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan

Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, Azerbaijan language / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan

Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Emilya Şükürova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
shukurova0701@mail.ru

**KONSERV SƏNAYESİNİN İQTİSADI RAYONLAR
ÜZRƏ YERLƏŞMƏSİNİN İNKİŞAF TENDENSİYALARI**

Açar sözlər: konserv sənayesi, konserv məhsulları, meyvə-tərəvəz şirələri, meyvə-tərəvəz konservləri, iqtisadi rayonlar

Keywords: canning industry, canned products, fruit and vegetable juices, fruit and vegetable preserves, economic regions

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin həyata keçirdiyi uzunmüddətli iqtisadi inkişaf strategiyası ölkənin regionlarının davamlı inkişafının təmin olunmasını, dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, təbii resursların səmərəli istifadəsinə imkan verən əlverişli mühit yaratmaq məqsədini daşıyır. Ölkənin regionlarının iqtisadi inkişafının yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəlməsində regionların iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş dövlət proqramları (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023-cü illər üzrə) böyük əhəmiyyət kəsb edir. Uğurla icra olunan bu proqramlar regionları köklü şəkildə dəyişmiş, onların potensialının artmasına, infrastruktur təminatının, biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşmasına imkanlar açmışdır. Dövlət Proqramı çərçivəsində ölkədə regionların inkişafı ilə əlaqədar tənzimlənmə sisteminin, iqtisadi mexanizmlərin daha da təkmilləşdirilməsi, investisiya və innovasiya fəallığının

artırılması, texniki avadanlıqlar və texnologiyaların tətbiqi əsasında yerli iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və təsərrüfat dövriyyəsinə tam cəlb olunması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin genişləndirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi hesabına rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, sahibkarlığın inkişafı, bu kimi digər istiqamətlərdə kompleks işlərin görülməsi nəzərdə tutulur.

Regionlarda inkişaf etdirilməli olan qida sənaye sahələrindən biri konserv sənayesidir. Təbii resurslardan mümkün qədər tam və səmərəli istifadə olunması, xammal bazasının zənginləşdirilməsi, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi, yerlərdə yeni innovasiyalara əsaslanan konserv məhsulu istehsalı sahələrinin dəyər zəncirinin bütün həlqələri üzrə inkişaf etdirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə iqtisadiyyatın inkişafı üçün münbət şəraitin yaradılması, bununla da ölkədə konserv sənayesi sektorunun dayanıqlı inkişafının təmin olunması, bu sahə üzrə ixrac həcmnin artımına nail olunması, regionlarda davamlı və tarazlı konser sənayesi inkişafının təmin olunması qarşıya qoyulmuş əsas prioritet məsələdir. Regionlarda fəaliyyət göstərən konserv müəssisələri əsasən Naxçıvan iqtisadi rayonunda, Bakı şəhərində, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda, Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunda, Mil-Muğan iqtisadi rayonunda, Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunda və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonundadır. Xəzər dənizinin və Kür çayının zəngin balıq ehtiyatları əsasında Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda yerləşən Lənkəran balıq zavodu, Nərminabadlı kombinatı, Quba-Xaçmazda olan Xudat balıq kombinatı, Abşeron iqtisadi rayonunda Hövsan balıq kombinatı, H.Z.Tağıyev adına balıq kombinatı, Hövsan balıq konserv zavodu, Nərimanov adına balıq kombinatı fəaliyyət göstərir. Ət konserv məhsulları isə əsasən Qafqaz Konserv Zavodunda istehsal olunur.

Cədvəl 1. Azərbaycanda meyvə şirəsi istehsal edən iqtisadi rayonlar, min dkl

	2015	2017	2018	2019	2020	2021
Naxçıvan iqt ray	4,3	28,4	16	19,8	12,4	13,6
Bakı şəh	255,7	507,9	538,4	629,5	978,6	787
Quba-Xaçmaz iqt ray	123,8	130,5	178,5	123,1	117,7	126,7
Lənkəran-Astara iqt ray					1,8	4,3
Mərkəzi Aran iqt ray	162,5	458,4	396,9	500,7	451,4	479,1
Mil-Muğan iqt ray	53,8	57,8	50	47,2	41,2	44,5
Şirvan-Salyan iqt ray			108,9	87,7	109,8	127,8
Şəki-Zaqatala iqt ray	555,5	671,2	1335,2	1225,4	1274,4	1601,7

Regionlar üzrə meyvə-tərəvəz konserv istehsalı aşağıda qrafikdə təsvir olunmuşdur. Qrafikə əsasən 2019, 2020, 2021, 2022-ci illər üzrə Bakı, Sumqayıt, Biləsuvar, Xaçmaz, Lənkəran, İmişli, Zaqatala, Kürdəmir, Abşeron, Qəbələ, Quba, Balakən, Göyçay rayon və şəhərləri haqqında istehsal göstəriciləri qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 2. Regionlar üzrə meyvə-tərəvəz konservlərinin istehsalı, min ton

	2019	2020	2021	2022
Bakı	34.9	38.2	27.6	26.2
Sumqayıt	25.6	27.9	14.8	14.1
Biləsuvar	20.5	16.0	17.6	16.1
Xaçmaz	5.9	8.3	10.2	30.3
Lənkəran	11.2	7.5	10.5	8.2
İmişli	8.8	9.6	2.3	2.2
Zaqatala	6.5	7.1	3.0	2.8
Kürdəmir	5.5	6.1	4.3	4.1
Abşeron	4.5	4.9	3.6	3.4
Qəbələ	4.6	4.9	2.7	2.5
Quba	1.3	1.2	4.1	6.3
Balakən	2.0	2.2	2.5	2.4
Göyçay	1.3	1.3	3.9	3.8
Digər rayonlar	20.7	12.0	65.0	61.5

Konserv sənayesinin potensialının gücləndirilməsi üçün məhsul istehsalının dəyər zəncirinin dərinləşdirilməsi;

- Konserv sənayesi məhsullarında beynəlxalq standartların tətbiqi;

- Konserv sənayesində investisiya və innovasiya fəallığının artırılması üçün tədbirlərin görülməsi;

- Mütərəqqi texniki avadanlıqlar və texnologiyaların tətbiqi əsasında konserv sənayesinin iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və təsərrüfat dövrüyyəsinə mümkün qədər tam cəlb olunması;

- İqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin genişləndirilməsi səmərəliliyinin yüksəldilməsi hesabına konserv sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması;

- Mühüm növ konserv məhsulları ilə ölkənin özünütəminatına səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- Sahibkarlığın, o cümlədən KOB-ların inkişafının sürətləndirilməsi, onların maliyyə dayanıqlılığının möhkəmləndirilməsi;
- Regionların inkişaf potensialının reallaşdırılmasına dəstək məqsədilə yeni KOB-ların yaradılması, onların ölkə üzrə formalaşdırılması və səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi;

Nigar Əhmədova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
niga1271@mail.ru

RUS VƏ AZƏRBAYCAN TERMİNOLOGİYASINDA «QARĞA» LEKSEMİ

Açar sözlər: qarğa, rus, Azərbaycan, xalq, terminlər, botanika, zoologiya

Keywords: crow, Russian, Azerbaijan, nation, terms, botany, zoology

Müasir linqvistikada terminlər sistemi koqnitoloji cəhətdən araşdırılır, onu bütöv şəkildə və ya konseptual obrazın bir fraqmenti kimi nəzərdən keçirməyə çalışırlar. «*Terminoloq konseptoloq və leksikoloq arasında dayanır. O, konseptoloq kimi sözü anlamaq yolu ilə gedir; ancaq eyni zamanda, leksikoloq kimi, termin tətbiqini izləməklə məşğul olur. Beləliklə, o, bir növ, hər iki yanaşmanın sintezini həyata keçirir*» (Slovar' russkogo yazıka v 4-kh tomakh, 1981-1984: 21).

Hər bir dilin termin sistemini nəzərdən keçirərkən bir xalqın müəyyən sahələrinin digərlərinə nisbətən daha geniş inkişaf etdiyini müşahidə etmək olar və bu da dil sistemində öz əksini tapır.

Buna görə də bəzi dillər digərlərinə nisbətən, terminlərin formalaşdırılmasına daha çox töhfələr verir, bu isə onunla nəticələnir ki «*xüsusi leksikada peşə terminləri milli və ərazi terminlərinə nisbətən, üstünlük təşkil edir. Bir çox elm sahələrinin terminologiyası öz dil vasitələrini müxtəlif mənbələrdən alır və buna görə də terminoloji vahidlər rəngarəng olur*» (Sadıqova, 2005: 62).

İstər nəzəri model əsasında müxtəlif linqvistik faktların müqayisəsi, istərsə də müxtəlif dillərin linqvistik hadisələrinin müqayisəsi əsasında aparılan tədqiqatlar, haqlı olaraq, linqvistik tədqiqatların universal üsulu hesab edilə bilər.

Rus və Azərbaycan dillərində tərkibində «*ворона/qarğa*» sözü olan terminlərin sıxlığı müşahidə edilir, məsələn: Botanika terminologiyasında sintaktik üsulla yaradılmış (Adj + S) «*вороний глаз/qarğagözü*» - zəhərli bitki termini bu cəhətdən maraq doğurur. Slavyan mifologiyasına görə, bu bitki sehri qüvvəyə malikdir və ondan tez-tez cadu vasitəsi kimi istifadə edilmişdir (Məmmədli, 2006: 85).

Rus dialekt leksikasının Tver ləhcəsində bu bitkinin başqa adı mövcuddur – voronyajnik (qarğanın...), Voloqoda ləhcəsində isə onu qarğı gözü, qarğa giləmeyvəsi adlandırırlar. Azərbaycan dilində bu termin iki sözün birləşməsindən (qarğa+gözü) yaranmışdır: *Zanbaqkimilər arasında qarğagözü, may inciçiçəyi kimi zəhərli nümayəndələrə də rast gəlinir; Qarğa gözü görünüşü olduqca cazibədar olan zəhərli bir bitkidir.* İstər rus, istərsə də Azərbaycan dilində termin birləşməsi yaranmasında göz somatonimi iştirak edir.

Rus və Azərbaycan dillərində «*воронеу/qarğaotu*» termini mövcuddur: bu, qaymaqçiçəyikimilər fəsiləsindən olan zəhərli bitkidir. Rus dilində bu ad morfoloji yolla (*ворон+еу*): *Darıxmışam, - deyə qız gözlərini qayğılı-qayğılı yırğalanan qarğaotu salxımlarına zillədi* (Y.A.Aseyeva, *Həyat kolosu*); *Qarğaotular parlaq güllər açmışdı, alabəzək bənövşə gülləri saralırdı, çaylar və vadilərdən isə günbəgün deyil, saatlarla yoğun qamışlar qalxırdı* (İ.Najivin. Cənub sərhədlərində).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində bu termin iki sözün birləşməsindən (qarğa+otu) yaranmış və iki komponentin birləşməsi ilə yaranmış aşağıdakı sintaktik terminlər müşahidə edilir: *a) Qarğaayağı* - Aran ərazilərdə yayılmış yeməli bitkidir.

Beş haçalı yarpaqlarının forması qarğanın pəncələrini xatırladır. **b) Qarğasoğanı** – irisələr ailəsindən (qılıncvari yarpaqlı) olan bitki növüdür.

Maraqlıdır ki, rus dilində bu sözün «şpajnik» (qılınc) – mənası qalmışdır: onun yarpaqları zahirən qılıncı xatırladır. Azərbaycan dilində isə qarğasoğanı adı qalmışdır (güllərinin yerləşməsi qarğanın açılmış qanadlarını xatırladır, kökü isə soğana bənzəyir). **c) Qarğabükən** – zəhərli toxumları olan tropik ağacdır. **d) Qarğasaqqızı** – meyvə ağaclarının üzərindəki qatrandır (Musayev, 2005: 336).

Azərbaycan dilinin pəşə terminologiyasında da «**qarğaburnu**» terminindən istifadə edilir: 1. Qapını içəridən kilidləmək üçün qarmaq, ucuyri dəmir (formasına görə qarğa burnunu xatırladır); 2. Dəmir və s. əymək üçün xüsusi quruluşlu kəlbət; 3. Məftil və mıxların ucunu sıxmaq üçün istifadə edilən iti kəlbət (Kratkiy slovar' zoologicheskikh terminov i ponyatiy/ pod obshchey redaktsiyey, 2001: 569).

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdən keçirdiyimiz termin və termin birləşmələri ikinci nominasiya yolu ilə yaranmışdır, bunlarda açar söz onun tərkibindəki ornitonimin mənasını açır. Azərbaycan və rus dillərində tərkibində ornitonimlər olan termin sisteminin müqayisəsi çox zaman obraz və adların forması, modeli və hətta tərtibatına görə oxşarlıqlarını müşahidə etməyə imkan verir. Məlumdur ki, leksikanın terminoloji layının araşdırılması yolu ilə xalqın istənilən elm sahəsinin necə yarandığını müşahidə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Slovar' russkogo yazyka v 4-kh tomakh. (1981-1984). Moskva.
2. Sadıqova, S. (2005). Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 348 s.
3. Məmmədli, T. (2006). İzahlı biologiya terminləri lüğəti. Naxçıvan, 185 s.

4. Musayev, M.Ə. (2005). Rusca-Azərbaycanca zooloji terminlər lüğəti. N.S.Abbasov, Q.T.Mustafayev. Bakı: Elm, 336 s.
5. Kratkiy slovar' zoologicheskikh terminov i ponyatiy/ pod obshchey redaktsiyey. (2001). G.L.Okuneva. Irkutsk: Izd. IGU, 569 s.

Gulshan Aliyeva
Baku State University
PhD in student
gulshanaliyeva1@yahoo.com

ABBREVIATION IN OIL AND GAS TERM FORMATION

Keywords: *abbreviation, terminology, words, acronyms, oil and gas*

Açar sözlər: *abbreviatura, terminologiya, sözlər, akronimlər, neft və qaz*

Abbreviations are an important aspect of terminology in the oil and gas industry, allowing you to abbreviate complex terms and enable more effective communication between specialists. Abbreviations are shortened forms of words or phrases created by isolating the initial letters or syllables of term components. They serve to save time and space by facilitating the use and communication of complex concepts and data. The abbreviation, which comes from the Latin word "abbrevio", which means "reduce", is a derivative word and is used both in writing and in speech. Abbreviations that are called acronyms are also called abbreviations. It is believed that abbreviation is "a method of word formation that combines all types of complex abbreviated and abbreviated formations" according to A.V. Superanskaya. The term "acronym" in American scientific and technical literature appeared in the early 40s and meant "an abbreviation similar to a regular word" (Superanskaya, 2004: 248). One of the features of modern acronymic education is the tendency towards homonymy of an acronym and a common word, i.e. absolute "word-likeness" of the acronym (2). Scholars debate how best to use the word "acronym". There are people

who call it words that consist of the initial letters of a particular word, and there are others who call it words that are pronounced like full words. This is due to advances in science and technology. Most new concepts in English and other languages are expressed using phrases, because the structure of these terms allows the most accurate transfer of the necessary and sufficient characteristics. However, due to the fact that the terms-phrases are too cumbersome, their visualization becomes inconvenient. Everyone knows that semantic unity is a characteristic of any lexical unit that is replaced by abbreviations. This is the main condition for turning abbreviations into compound words and phrases. The list of sources of illustrative material presents an analysis of abbreviations in scientific and technical texts of the English oil and gas terminology. The fact that abbreviation terms, as a rule, are the main subject of the message and the semantic center of the article can be confirmed even with a superficial study of articles in abstract journals. Abbreviation does not form new concepts. In other words, with its help, already existing terms-phrases are combined into one word. An abbreviation can be viewed as a collapsed phrase. According to the results of a quantitative analysis of the abbreviations of the terms of GBV, five groups were identified: 1. single-letter abbreviations: V: (Volume); P: (Pressure); S: (Speed); R: (Rate). 2. two-letter abbreviations: HP: (Horsepower); CT: (Coiled Tubing); DV: (Downhole Valve); PR: (Pressure Relief). 3. three-letter abbreviations: DST: (Drill Stem Test) - test of the drill string; MWD: (Measurement While Drilling) - measurement while drilling; SCS: (Subsea Control System); WBM: (Water-Based Mud) - water-clay drilling fluid. 4. four-letter abbreviations: DSTO: (Drill Stem Test Operations); WOBM: (Water Oil Base Mud); LWDG: (Logging While Drilling Gamma); ECDP: (Equivalent Circulating Density Prediction). 5. five letter

abbreviations: EORIP: (Enhanced Oil Recovery Implementation Plan); LWDRT: (Logging While Drilling Resistivity Tool); OAGPB: (Openhole Annular Pressure-While-Drilling Balancer); ECDPM: (Equivalent Circulating Density Prediction Model)

As a result of the study, it was found that three-letter abbreviations occupy the highest position (250 units), and one-letter abbreviations were the least common (46 units). In general, the quantitative parameter of the reduced components proportionally increases the frequency parameter. This can be seen from the fact that when the number of abbreviated term components increases, the frequency of its use increases. This can be seen in the examples of intermediate abbreviations of two (128 units) and four-letter (215 units). The law of language economy prevails in the process of term formation and contributes to a more concise presentation of scientific and technical concepts. The study of the frequency of use of oil and gas terms-abbreviations was carried out on the material of special literature with full coverage of the vocabulary available in it. Acronyms are a special type of abbreviation that uses the initial letters of words that form a specific word or phrase. They are often used in the terminology of the oil and gas industry to refer to various concepts and technical terms, for example: OPEC: (Organization of the Petroleum Exporting Countries); PPE: (Personal Protective Equipment); SCADA: (Supervisory Control and Data Acquisition); ART – (Actuator Running Tool). In oil and gas terminology, such terminological abbreviations as letter or initial are possible; graphic; digital, consisting of letters and numbers. So, we can distinguish their main types. The first commonly used type is a letter abbreviation, or initial abbreviation. Such abbreviations account for about 67%, of all identified types of abbreviations in the material under study. The structure of initial abbreviations is simple: they are formed from the first letters of

the terms of words or the first letters of the terms of phrases: LNG-Liquefied Natural Gas; EOR-Enhanced Oil Recovery. The second type of abbreviations are abbreviations, or truncations, in which the final part of the word is truncated. This type accounts for 16% of all abbreviations in the English oil and gas literature: meth: short for "methane" - a convenient designation for one of the main components of natural gas; "res" short for reservoir - shorthand for an underground hydrocarbon deposit; "frac" short for "fracturing" - used to refer to the process of hydraulic fracturing while drilling. The third type is digital abbreviations, which consist of a combination of letters and numbers. This type of abbreviations is used for digital concretization and designation of individual technical phenomena, substances, equipment and materials and makes up 6% of all identified types of abbreviations. API 5L: (American Petroleum Institute Specification 5L). The fourth type is graphic abbreviations, which make up 5% of all abbreviations in the English oil and gas literature. This type of abbreviation is used to indicate measures, units or quantities in the oil and gas industry: bbl: (barrel) - barrel (a measure of volume for petroleum products) (Bulatov, 1996: 692).

We concluded that abbreviations play a key role in shaping the specialized language of the oil and gas industry, enabling efficient and accurate communication between professionals and contributing to the optimization of processes in the industry. In this context, the use of abbreviations is an effective means of optimizing language communication, especially in the context of fast-paced operations and the need for accurate and fast data exchange between specialists. The use of abbreviations allows you to save time and resources when exchanging information, as well as eliminate possible misunderstandings associated with deciphering long and complex terms. Abbreviations are becoming

a kind of "professional language", providing more effective interaction between specialists from various areas of the oil and gas industry. However, it should be noted that the use of abbreviations also requires care and consistency to avoid misunderstandings and misinterpretations. It is important to ensure clarity and precision in the use of abbreviations, especially when communicating between international teams of specialists. All abbreviations are based on a complex unit of lexical or syntactic levels. The name of the mechanisms, devices, actions, processes and substances used in this industry is called using an abbreviation in English in the NGP. In English, most abbreviations related to oil and gas are initial (letter) abbreviations, represented by four different types of letter abbreviations. Three-letter and four-letter abbreviations are the most common types. Thus, the considered abbreviations in the oil and gas terminological system do not form new terms, but are means of transforming predominantly existing terminological phrases.

Referenses

1. Superanskaya, A.B. (2004). Ümumi terminologiya. Nəzəriyyə məsələləri. Moskva, 248 s.
2. Mironova, A. Abreviasiya terminyaratma üsulu kimi (ingilis və rus dillərinin materialı əsasında). <https://cyberleninka.ru/article/n/abbreviatsiyakaksposobterminoobrazovaniyanamaterialeangliyskogo-i-russkogo-yazykov>
3. Bulatov, A.I. (1996). English-Russian Dictionary on Oil and Gas (About 24000 terms, About 4000 abbreviations), Moscow, 692 p.

Mədinə Həsənova
Bakı Slavyan Universiteti
doktorant
madinahacizade@gmail.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ METALEPSİS

Açar sözlər: metalepsis, köçürmə, assosiasiya, üslub, estetikə, dilçilik

Keywords: metalepsis, transfer, association, style, aesthetics, linguistics

Metalepsis termini yunan dilindən alınmışdır, mənası bir məfhumun digəri ilə əvəzlənməsi deməkdir. Ritoriklərin bəzisi belə hesab edir ki, metalepsislər evfemizmlərin bir növü kimi də adlandırılırla bilinir. Evfemizmlərlə metalepsislər hansısa məfhumun digəri ilə adlandırma prinsipinə əsaslanır, lakin onlar arasında fərq vardır. Metalepsislərdə sinonim semantikəli sözlərlə əvəzlənmə daha fəal rol oynayır. Evfemizmlərdə isə əsas prinsip vulqar sözlərdən qaçmaq, milli mental xüsusiyyətlərdən asılı olaraq fərqli adlandırmalar özünü göstərir. Digər tərəfdən metalepsislər məcaz üzərində qurulursa, evfemizmlər emosional- ekspressiv mənə daşıyıcısı olmaqla mənənin dolaylı yolla ifadə olunmasına əsaslanır.

Metalepsis metonimiyaların daha qədim variantı olub evfemizmlərlə müqayisədə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu üslubi vasitə adlandırma prinsipləri ilə formalaşır. Onların üslubiliyi adlandırılan - əvəz edilən məfhumun emosional semantikəsi ilə assosiasiya olunur. R.Jennet metalepsisi evfemizmlərin bir növü kimi qəbul edir (1). Ümumi əvəzetmə prinsipindən çıxış edəndə aralarındakı bəzi özünəməxsusluqlara

baxmayaraq, evfemizmləri də metonimiyanın bir növü kimi izah etmək olar. Lakin metalepsisdə məcazilik üstündür, onun formalaşma prinsipi əvəzətmə ilə yanaşı, məcaziliyindədir; məcazlı köçürmədir. Evfemizmlər isə neytral köçürməyə əsaslanır.

Metalepsis təhkiyəçi ilə haqqında danışılan predmet və hadisələr arasındakı “əlaqəni” təmsil edir. Metalepsis bir narrativ səviyyədən digərinə digərinə keçidi nümayiş etdirir. Bu vaxt diskursun bir situasiyasından digərinə keçid baş verir. Əgər Azərbaycan dilində hansı mövzudasa danışan zaman, “səndən bir yaş böyüyəm” deyirsə, tarixən metoleptik olan “bir yaz, bir qış” və s. ifadələrin semantikasında çox canlı olan yaş//yaz sinonimik modeli dayanır.

Qədim Çin dilindən götürülən yaş təzə-tər göy ot mənasını vermişdir. Sonradan maldarların, əkinçilərin şüurunda il dövrüyyəsi ilə assosiasiya olunaraq müasir anlamdakı “il” semantikasının əvəzədicisinə çevrilmişdir. Biz diskursda nəyinsə haqqında danışan zaman “yaz”, “qış”, “bayram” və s. situasiyasına metoleptik formada qayıtmış oluruq. Ona görə də metalepsis köçürmələr diskurs zamanı təhkiyəçinin bir situasiyadan digərinə keçidi ilə səvciyyələndir. Məsələn ingilis dilində “to the grave” (“qəbr evinə qədər”) “ten harvests” (on məhsul ili), “coffin”(ölü) metalepsisi digər diskurs situasiyasının təhkiyəçinin yeni situasiyaya gətirməsi ilə səvciyyəvidir. Bu, heç də təhkiyə situasiyasının pozulması deyil, onunla müəyyən səviyyədə assosiasiyanın qurulmasıdır.

İngilis və Azərbaycan dillərində metalepsislər nitqin nəzərdə tutulan mənasının daha düzgün, orijinal və canlı qurulmasında mühüm rol oynayır. Təhkiyəçi o vaxt metalepsisə müraciət edir ki, o, bəhs olunan situasiyanın verilməsində daha təsirli, əvəzədməz və dəqiqdir. Bu xüsusiyyətlərlə yanaşı, həmin situasiyada mətnin estetik dəyərini artırır. Estetik dəyər dedikdə

canlı dildən alınan yeni təsir, və ondan alınan cəlbedicilik, eləcə də metalepsislərin nitqdəki poetikliyi nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat

1. Zhenett, ZH. Raboty po poetike. Metalepsis.

<http://niv.ru/doc/zhenett-raboty-po-poetike/metalepsis.htm>

Namiq Hübətov
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
doktorant
humbatoff@gmail.com

BÖHRANLARIN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ: İQTİSADI MÜDAXİLƏLƏRƏ ÇOXTƏRƏFLİ YANAŞMALAR

Açar sözlər: dövlət müdaxilələri, iqtisadi böhranlar, ekstremal hallar, siyasi reaksiyalar, beynəlxalq əməkdaşlıq

Keywords: government intervention, economic crisis, extreme situations, policy responses, international collaboration

Getdikcə bir-birinə bağlı olan dünyada iqtisadi böhranlar artıq milli sərhədlərlə məhdudlaşmır. Qlobal maliyyə bazarlarının və ticarət sistemlərinin mürəkkəb şəbəkəsi böhranların idarə edilməsinə birgə yanaşma tələb edir (Pauly, 2009). Bu məqalə müdaxiləyə çoxtərəfli yanaşmalara diqqət yetirməklə, iqtisadi böhranlar şəraitində beynəlxalq əməkdaşlığın dinamikasını araşdırır. Keys tədqiqatlarının diqqətlə araşdırılması vasitəsilə iqtisadi böhranların yumşaldılmasında dövlətlər və qlobal təşkilatlar arasında əlaqələndirilmiş səylərin effektivliyini və çətinlikləri araşdırılmışdır.

İqtisadi böhranların qlobal mənzərəsi. İqtisadi böhranlar, istər maliyyə böhranları, istər təbii fəlakətlər, istərsə də pandemiyalar tərəfindən törədilmiş olsun, bütün dünya ölkələri üçün dərin və geniş təsirlərə malikdir. İqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqəsi böhranın dalğalı təsirlərinin qlobal fəlakətə çevrilməsinin qarşısını almaq üçün razılaşdırılmış cavab tədbirlərinə ehtiyac olduğunu ortaya qoymuşdur. Beynəlxalq

əməkdaşlığın dinamikasını başa düşmək üçün dövlətlərin və qlobal təşkilatların iqtisadi problemlərin birgə həlli üçün əməkdaşlıq etdiyi halları araşdırmaq vacibdir.

2008-ci il maliyyə böhranı böhranın idarə edilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa ehtiyacın əsas nümunəsi kimi özünü göstərir. Məlumdur ki, Lehman Brothers-in dağılması ilə ABŞ-da yaranan böhran sürətlə qlobal miqyasda yayıldı və onun episentridən çox kənarda olan iqtisadiyyatlara da təsir etdi. Buna cavab olaraq, G20 əsas iqtisadiyyatlar arasında koordinasiya üçün əsas forum kimi meydana çıxdı. Bütün dünya üzrə mərkəzi banklar koordinasiyalı faiz dərəcələrinin aşağı salınması ilə məşğul oldular və tələbi stimullaşdırmaq üçün fiskal stimulyasiya paketləri həyata keçirdilər (Callaghan, Ghate, Pickford, Rathinam, 2014: 15).

Bununla belə, bu tədbirlərin effektivliyi dövlətlər arasında müxtəlif idi. Koordinasiyalı cavab tədbirləri bəzi iqtisadiyyatları sabitləşdirməyə kömək etsə də, digərləri uzunmüddətli tənəzzüllə üzləşdi. Çətinliklər fərqli iqtisadi strukturlar, iqtisadi siyasət prioritetləri və böhranın müxtəlif regionlara asimmetrik təsirindən qaynaqlanırdı. Bu hal koordinasiya edilmiş qlobal cavab tədbirləri çərçivəsində müdaxilələrin hər bir millətin unikal şəraitinə uyğunlaşdırılmasının vacibliyini vurğulamışdır.

Beynəlxalq təşkilatların rolu. Çoxtərəfli institutlar iqtisadi böhranlar zamanı beynəlxalq əməkdaşlığın asanlaşdırılmasında həlledici rol oynayır. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankı təsirə məruz qalan ölkələrə maliyyə yardımı və siyasi məsləhətlər verən əsas aktorlardır. Bu təşkilatlar sabitliyi bərpa etmək və iqtisadi tənəzzüllərin yayılmasının qarşısını almaq üçün koordinasiyalı cavab tədbirlərinin vacib olduğunu əsas götürərək fəaliyyət göstərirlər.

1997-ci ilin Asiya Maliyyə Böhranı region ölkələrinin hərtərəfli maliyyə və struktur islahatları həyata keçirmək üçün BVF ilə əməkdaşlıq etdiyi başqa bir nümunədir. Böhran beynəlxalq maliyyə arxitekturasının yenidən qiymətləndirilməsinə təkan vermiş və gələcəkdə oxşar böhranların qarşısının alınmasına yönəlmiş islahatlara səbəb olmuşdur (Kuroda, Kawai, 2002). Müdaxilələr zərərçəkmiş iqtisadiyyatların sabitləşdirilməsində böyük ölçüdə uğurlu olsa da, maliyyə yardımına bağlı şərtlərlə dövlətlərin suverenliyi və daxili prioritetlərini balanslaşdırmaqda problemlər yaşanmışdır.

Beynəlxalq Əməkdaşlıqda Çətinliklər. Böhranların idarə edilməsində beynəlxalq əməkdaşlığın aşkar faydalarına baxmayaraq, bir sıra problemlər ortaya çıxmaqdadır. Əsas problemlərdən biri milli maraqların və prioritetlərin fərqliliyindədir. Dövlətlərin böhrana uyğun reaksiyası ilə bağlı ziddiyyətli baxışları ola bilər ki, bu da gecikmələrə və ya suboptimal həll yollarına gətirib çıxarır (Kahler, 2013: 715). Bundan əlavə, beynəlxalq təşkilatlar daxilində güc dinamikası əlaqələndirilmiş səylərin effektivliyinə təsir göstərə bilər, çünki daha böyük iqtisadiyyatlar qeyri-mütənasib təsirə malik ola bilər. Digər problem iştirakçı dövlətlərin müxtəlif iqtisadi strukturları və siyasət çərçivələrindən qaynaqlanır. Yerli nüanslara uyğunlaşmaq üçün qlobal koordinasiya və çeviklik arasında diqqətli tarazlığı tələb edən vahid ölçüyə uyğun yanaşma səmərəsiz ola bilər (Butler, 2012: 470). Maliyyə yardımı üçün şərtlərin qoyulması və milli iqtisadi “suverenliyə” hörmət edilməsi arasındakı gərginlik əməkdaşlıq prosesini daha da çətinləşdirir.

Böhranların idarə edilməsində beynəlxalq əməkdaşlıq bugünkü mürəkkəb və bir-biri ilə əlaqəli qlobal iqtisadiyyat qarşısında imperativdir. 2008-ci il maliyyə böhranı və Asiya Maliyyə Böhranının nümunələri iqtisadi müdaxilələrə çoxtərəfli

yanaşmaların həm uğurlarını, həm də çətinliklərini vurğulayır. Koordinasiya edilmiş səylər iqtisadiyyatları sabitləşdirmək və vəziyyətin daha da çətinləşməsinin, bir növ “yoluxmanın” qarşısını almaqda effektiv olduğunu sübut etsə də, problemlər fərqli milli maraqlar, güc dinamikası və uyğunlaşdırılmış həll yollarına ehtiyacdən ortaya çıxır.

Dünya iqtisadi qeyri-müəyyənliklərlə mübarizə aparmağa davam edərkən, bu keşlərdən çıxarılan dərslər beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmlərinin gücləndirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Problemlərin həlli açıq dialoqa sadıqlıq, yanaşmada çeviklik və qlobal birlik daxilində müxtəlif iqtisadi çağırışlar tələb edir. Nəticə etibarilə, iqtisadi böhranlara davamlı və birgə cavab vermək xalqların və beynəlxalq təşkilatların qlobal iqtisadiyyatın kollektiv rifahı naminə birgə işləmək istəyindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Pauly, L. (2009). The Old and the New Politics of International Financial Stability. FEN: Other International Corporate Finance (Topic). <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.2009.02030.x>
2. Callaghan, M., Ghate, C., Pickford, S., Rathinam, F. (2014). Global Cooperation Among G20 Countries: Responding to the Crisis and Restoring Growth, pp.1-21. https://doi.org/10.1007/978-81-322-1659-9_1.
3. Kuroda, H., Kawai, M. (2002). Strengthening regional financial cooperation in East Asia. Research Papers in Economics, pp.154-184. <https://doi.org/10.4324/9780203356418-16>.
4. Kahler, M. (2013). Rising powers and global governance: negotiating change in a resilient status quo. International

Affairs, 89, pp.711-729. <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12041>.

5. Butler, C. (2012). The G-20 framework for strong, sustainable, and balanced growth: glass half empty or half full?. *Oxford Review of Economic Policy*, 28, pp.469-492. <https://doi.org/10.1093/OXREP/GRS039>.

Selcan Akden
Bakı Slavyan Universiteti
doktorant
selcan.akden@hotmail.com

TÜRK MİLLİ GEYİMLƏRİNDƏ TIKMƏLƏRİN ADLARI

Açar sözlər: türk tikmələri, geyim adları, milli geyim, naxış, dival

Keywords: turkish embroidery, clothing names, national clothing, embroidery, dival

Cəmiyyətin həyat tərzini, adət-ənənələrini və duyğularını əks etdirən sənətkarlıq işləri cəmiyyətin mədəni dəyərlərini, tarixi mədəni irsini nəsildən nəsillərə ötürən və inkişafını davam etdirən bir sənət növüdür. Türk tikmələri çox zəngin və köklü bir keçmişə sahibdir. Türk tikmə sənətinin mənbələri araşdırıldıqda; Orta Asiya, islam, qədim Anadolunun sivilizasiyaları kimi güclü qaynaqlardan bəslənərək, şərq-qərb mədəniyyətləri ilə olan əlaqələrlə yayıldığı aydın olur. Türklərin Anadoluya gəldikləri zaman onlardan əvvəl yaşayan Hun, Göytürk və Uyğurlar ilə qonşu mədəniyyətlərin tikmələrindən əldə etdikləri təəssüratları, Şərq və islam düşüncəsinin fikirləri ilə birləşdirərək zəngin bir sintez yaratmış oldular (Barishta, 1995: 3). Türklərin Anadoluya gəlməsi ilə başlayan prosesdə yeni bir status qazanan Anadolu və çevrəsi tikmə sənəti; Səlcuq dövrü, Anadolu bəyliklər dövrü və Osmanlı İmperiyası dövründə inkişaf etmiş və günümüzə qədərki müddətdə sənaye inkişafına əsaslanaraq yeni bir tərz qazanmışdır (Barishta, 1984: 1).

Qeyd edildiyi kimi, türk tikmə və naxış sənətinin tarixi çox qədim dövrlərə Orta Asiyaya qədər gedib çıxır. Uyğurlardan

günümüə qədər dəyişməyən "bəzəmək" sözü Anadoluda mənə dəyişdirmədən günümüə qədər gəlmişdir. Misirdəki Məmlük Dövlətində də söz eyni mənada istifadə olunmuşdur. Qədim Misir türkləri bəzənmək üçün "tonanmaq və kökənmək" də demişlər (Ögel, 1991: 98).

Türklərin Anadoludakı tikmə sənəti haqqında məlumat verən ən qiymətli yazılı mənbə, bütün Türk tayfalarının ortaqlıq istifadə etdiyi sözlərin yer aldığı Mahmud Kaşğarının "Divan-ı Lügat it Türk" əsəridir. Burada rastlanan pambıq, pişik, kəpəzlik, yatuk, çek, kıldız, barçın, kətan, karış və s. kimi sözlər, bununla yanaşı, naxışlı keçə mənasını ifadə edən "kimeske" termininin istifadəsi keçmişdə keçə üzərindəki tikmələrin, naxışların varlığını göstərir. Müəllif əsərdə iynə üçün ipin bükülməsi mənasında "katturdu", yamaq işi üçün "yamaq", sıx tikmək üçün "sırışdı", bez parçanın iki dəfə qatlanaraq tikilməsi üçün "küpik", toxuculuq tikişi üçün "kubidi", seyrək tikiş üçün "kadıldı", iynə saplamaq üçün "sapıldı", qızıl tellərə bəzək vermək üçün "çiknədi" və muncuqlama üçün "moncukladı" terminlərini istifadə edərək əslində müxtəlif tikiş növlərinin tətbiq olunduğuna diqqət çəkir.

Muzeylərdən əldə edilən məlumatlara görə, günümüə qədər gəlib çıxan qədim tikmə nümunələri XVI əsrə aiddir. XV əsrə məxsus türk tikmələrindən bir neçə nümunə qalmışdır. Bu nümunələr yalnız yazılı mənbələrdə qeyd olunur. Əldə olan material orta əsrlərə təsadüf etsə də, qeyd etməliyik ki, hələ 1071-ci ildə türklərin Anadoluya gəlməsilə, Yunanıstan və İtaliya yolu ilə naxış texnikaları Avropaya ötürülmüşdür. Zəngin və zövqlü xüsusiyyətlərə sahib olan türk tikmələri və naxışları digər növlərə təsir göstərmiş, lakin öz xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır.

XVI əsrdən dövrümüə qədər gələn dəsmallar, alt paltarları, boxçalar, yastıq örtükləri bu dövrün geyimi, ev bəzəyi, gündəlik əşyaları haqqında məlumat verir. Bu əşyaların hazırlandığı incə kətan, ipək, atlas, məxmər kimi parçalar toxuculuqda əldə olunan

səviyyəyə və Türk tikmə sənətinin XVI əsrdə ən yüksək zirvəyə çatdığına işarə edir. XVII əsrin sonlarından etibarən tikmə sənəti zəifləməyə başlayır. XVIII əsrin əvvəllərində başlayan Avropanın türk tikmə sənətinə təsiri bu əsrdə də davam etdi və sənət anlayışında dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu dövrdə tətbiq olunan iynə sayı tədricən artır. Nazik kətan, qalın kətan, ipək, atlas parçalarının üzərinə ipək saplarla metal süngərlə hazırlanan tikmələrdə sarayda şnurlar, mirvarilər bəzək əşyaları kimi istifadə olunmuşdur. Ən çox müşahidə edilən tikmə bucaq işi, türk işi, müxtəlif sırma (cilalama) işləri, sırmalı sarma, atlas iynə, çin iynəsi, dival və digər üsullardır. XIX əsrdən qalan baş geyimləri, bindallı, yələk, gödəkçə, şalvar, peşkir, çadır kimi nümunələrdə tikmələrin daha çox istifadə olunduğunu, eyni zamanda geniş yayıldığı geyim növləri özünü göstərir. XX əsrin əvvəllərində material, texnika, rənglər, mövzu və kompozisiyanın xüsusiyyətlərinə görə tikmələrdə heç bir dəyişiklik olmamış, əksinə, iqtisadi böhran və müharibə səbəbindən bir tənəzzül dövrü yaşamışdır. Cümhuriyyət qurulduqdan sonra tikmələrdə tək rəngli və çox rəngli iplərdən geniş şəkildə istifadə olunmuş və rəng çalarları ilə yaradılmış rəng uyğunluğu müşahidə olunmuşdur.

Osmanlı İmperiyası dövründə tikmələr saray və qeyri-saray tikmələri olmaqla ikiye bölünürdü. Hökmdarların iqtisadi dəstəyi ilə saraylarda tikmə ustaları tərəfindən ən yaxşı nümunələri hazırlanan tikmələr saraylardan evlərə və bazarlara yol açdı. Ona görə də dövrümüzdə köhnə tikmələri ev, bazar və saray tikmələri deyə üç qrupda cəmləşdirirlər. Bu dövrdə sarayın çatdırma bilmədiyi sifarişlər İstanbulun Qapalı Çarşı, Qalata və Təpəbaşı kimi səmtlərində və Bursada qurulan atelyələrdə işləyən naxışçı qadınlara verilmiş və beləliklə də tikmə həmin dövrün əhəmiyyətli bir iş sahəsinə çevrilə bilmişdi. Saray tikmə sənətində qızıl iplə işlənən əsərlər üstünlük təşkil edir. Qalın ipək parçalar, məxmər və dəri üzərinə bütün naxışlardakı motivlər dövrünə

uyğun olaraq qıvrılan budaq, lent, çiçək kimi dövrün məşhur motivləri və kompozisiyalarını əks etdirir. Qızıl iplə dəri üzərinə sarma və ya dival üsulu ilə hazırlanmış sənəd çantaları, pul qabları, qəhvə torbaları, kiçik süfrə, ayaqqabı kimi nümunələri vardır (Ozcan, 2008: 198).

XIX-cu əsrdə hazırlanan tikmələrdə türbə, çadır, məscid, ev, gəmi, çiçək motivləri ilə yanaşı, habelə kəpənək formalı empirik naxışlara da rast gəlinir. İpək yerinə bəzən pambıq, qızıl və gümüş yerinə mis tel istifadə olunur. Muncuq tırtıl və pultikmələrində geniş yayılmışdır. Onların əksəriyyətinin rəngi solğundur. Ancaq bu dövrdə 1851-ci ildə London Böyük Sərgisinə tekstil məhsulları ilə göndərilən xeyli sayda tikmələrin yer alması bu sənət qolunun müvəffəqiyyətini sübut edir. “Hacı Əhməd ailəsi”, “Həsən Ağanın qızı Xədicə Hanım” deyə müsəlman və qeyri-müsəlman ailələrinin əsərləri bunların ticarət məqsədi ilə istehsal edildiyini göstərir. Bu sərginin çox müxtəlif nümunələri hələ də Londonda Viktoriya və Albert Muzeyində saxlanılır. XIX əsrdən günümüzə qədər gəlmiş bindallı entari, bindallı qadın gödəkçələri, gəlin duvaqları, kəmə, çanta, üzlük, beşik örtükləri, kişi gödəkçəsi, şalvar, çəpkən, baş örtükləri və digər geyim növlərinin tikmələrlə işlənməsi üstünlük təşkil edir. Bu əsrdə tikmə ustaları vurduqları naxışların mövzusunı konkret, mücərrəd və qarışıq mövzulardan seçmişlər. Konkret mövzular arasında sarmaşlıq gülü, orxideya, mimoza, liliya, qarpız, qovun, armud, üzüm, sünbül, dəfnə yarpağı və s. kimi bitki mənşəli tikmələr daha çox rastlanır. Bundan əlavə gəmi, qayıq, məscid, körpü və s. obyekt bəzəkləri və insan, quş, at və s. kimi heykəlcik bəzəklər həmin dövr tikmə sənətinin mövzusunun zənginliyini göstərir.

Naxış xalq tikmə sənətinin məhsuludur. Tikmə əsasən qasnaq və gərgəf adı verilən vasitələrə gərilən dəri və ya parçanın rəngli ip, qızıl, gümüş sim və iynə ilə müxtəlif üsullarla hazırlanmış bəzək sənətidir. Türk tikmə sənəti körpə əşyaları, yorğan, yastıq

örtükləri kimi müxtəlif ev əşyaları ilə yanaşı, don, yələk, çəpkən, alt paltarları kimi geyim əşyalarının və dəsmal, yaşmaq, baş örtükləri kimi gündəlik istifadə olunan əşyaların üzərinə tikilən naxışlar və tikmələr əsasında meydana gəlmişdir. Tikmələr arasında gərgəf və kaneviçə tikmələri mühüm yer tutur. Bundan əlavə, dival tikmələri, yama tikmələri, sim ve sırma tikmələri kimi geniş tətbiq olunan növləri vardır. Kaneviçə tikmələri ən çox bəyənilən tikmələrdəndir. Kaneviçə üzəri dəlikli bir parça növüdür. Bu parça çarpaz iynə ilə işlənərək üzərinə bəzəklər vurulur. Gərgəf tikmələri isə gərgəf parça növünün adından götürülmüşdür. Parçanın üzərinə iynə vasitəsilə işlənməsi ilə naxış əldə edilir.

Dival tikmə yaxud Maraş işi olduqca mürəkkəb və ustalıq tələb edən, başlayandan bitənə qədər bir çox mərhələdən keçərək tikilən bir naxışdır və qabarıq simli tikmədir. Dival sözü çətin mənasını ifadə edən farsca div kökündən gəlmişdir. Tərs üzü düz üzündən fərqlənir. Naxış kartondan xüsusi bir bıçaqla oyularaq hazırlanır. Dival parçaya yapışdırılan və kartona bərkidilən cüldə adlı xüsusi bir dəzgaha tutdurularaq üstə çox qatlı sim, altdan isə balmumlu sapla qarşılıqlı tutdurularaq hazırlanan bir tikmə növüdür. Biz vasitəsilə parça və karton dəşilərək iynənin altdan üstə, üstədən alta keçməsi ilə işlənir. Dival tikmə naxışlarında çiçək yarpağı və budaqlarından ibarət kompozisiyalar üstünlük təşkil edir.

C.A.Səntürkün qeydinə əsasən “hesab iynəsi bərabər məsafələrlə sağdan sola doğru davam edən iynənin yenə bərabər məsafə ilə boşluqların ikinci sıranın tətbiqi ilə doldurulması şəklindədir (Səntürk, 1992: 183). Tikmə üsulları əsasən iki formada özünü göstərir. Sərbəst və hesab işi. Hesab işi adlanan tikmə növündə parçanın iplikləri sayılmaqla həyata keçirilir. Bu, yumşaq, boş toxunmuş kətan, yun və ipək parça üzərinə tikilən zəhmət və uzun vaxt tələb edən tikmə növüdür. Türk işi, incə iş,

ziqzaq ən asan növlər hesab olunur. Pəsənd tikməsi ən çox istifadə edilən növlərdəndir. Fars dilində seçilmiş və yüksək qiymətləndirilən mənasını ifadə edir. Nazik parçadan hazırlanmış dəsmal, süfrə, yastıq üzlərində tikmənin hər iki tərəfi eyni şəkildə işləndiyi üçün buna üstünlük verilir. XVI əsr tikmələrində daha çox təsadüf edilir. Zəncir işi bir-birinin içinə keçən halqalar, yəni zəncir şəklində olan bir işdir. Bir toxunma iynəsi ilə hazırlanarsa, bu forma suzeni adlanır. Zərduş, sırma, gümüş iplərlə məxmər, sətın və atlas kimi ağır parçalara çox sıx şəkildə tətbiq olunan bir tikmə üsuludur. Gözəmə motivlərin əsas təsvirləri qara və ya qəhvəyi ipək iplikdə göstərilir. Bu üsulda parçanın alt və üst hissələrindən bərabər məsafələrlə irəliləyir və geri dönərkən boş yerlərin doldurulması üçün sap iynəsindən istifadə olunur. Gözəmə tikmə çeşidinin pəsəl tikmələrində də tətbiq olunduğu bilinir (Senturk, 1992: 185).

Türk tikmə motivləri əsrlər boyu Osmanlı İmperiyasının hakim olduğu Balkanların, Makedoniyanın, Ege adalarının, Şimali Afrikanın və hətta Şərqi Avropa ölkələrinin tikmə sənətinə təsir etmişdir. 1718-ci ildə Ege Adaları və Türkiyəyə gələn Pitton de Tournefart xatirələrində “Burada tikməsiz heç bir şeyə rast gəlmədim”, deyə gördüyü tikmələri mədh etmişdir (6). Anadolunun bəzi bölgələrində qadınların başlarına örtükləri örtüklərin üzərinə müxtəlif naxışlar vurulur, tikmələr tikilir. Bu naxışların və tikmələrin hər birinin öz mənası, hər birinin ayrı bir dili vardır. Məsələn, Anadoluda qayınanası ilə münasibətinin pis olduğunu ifadə etmək istəyən gəlin başındakı örtüyə “qaynana dili çiçəyi” naxışını tikir. Aşıq olan gənc qız hiss etdiyi bu xoşbəxtliyi sünbül çiçəyi tikməsi ilə ifadə etdiyi halda, bənövşəyi sünbül platonik sevgi yaşayan qızı, çəhrayı sünbül nişanlı qızı, ağ sünbül sadıqlıyı ifadə edir (Yeshilyurt, 2008: 65). XVIII-XIX əsrlərdə çuxa və məxmərdən hazırlanan çəpkən üzərinə sırma tikmə

növündən istifadə olunaraq naxış vurulurdu. Əgər çəpkəndə məxmər üzərinə sırma tikmə işlənibsə, buna “Kadama” deyilir.

Osmanlı İmperatorluğu dövrünün Türk tikmə sənəti nümunələri bir sıra muzeylərdə sərgilənməkdədir. İstanbul Topqarı Sarayı Muzeyi, İstanbul Maçka Əsgər Muzeyi, Milli Saraylar İstanbul Dolmabahçe Sarayı Muzeyi, İstanbul Beşiktaş Dəniz Muzeyi, İstanbul İslam Əsərləri Muzeyi, Sadberk Xanım Muzeyi, İstanbul Tikinti və Kredit Bankı Kolleksiya, Ankara Etnoqrafiya Muzeyi, Ankara Qazi Universiteti Peşə Təhsil Muzeyi, Ankara Orta Şərq Texniki Universiteti Muzeyi, Ankara El sənətlərini Tanıtma Dərnəyi Muzeyi, Bursa Türk İslam Əsərləri Muzeyi, Akşehir, Urla, Aydın, Konya ilə daha bir çox bölgələrin diyarşünaslıq muzeylərində həmin dövrün nümunələrini görmək mümkündür (Mine, 2006).

Osmanlı İmperatorluğu dövründən qalan nümunələr Şərq və Qərb mədəniyyəti ilə Anadolu mədəniyyətinin birləşməsinin yaratdığı sənətin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu nümunələr ənənəyə əsaslanan, ictimai həyatdan bəslənən türk estetikasını nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat

1. Barishta, H.O. (1995). History of Turkish Embroidery Art. Ankara: Gazi University Faculty of Communication Printing House.
2. Barishta, H.O. (1984). Examples from Turkish Folk Embroidery Patterns and Terminology of the Republican Period. Ankara: Gazi University Press-Broadcasting School Printing House, Ministry of Culture and Tourism National Culture Department Publications: 55 p.
3. Ogel, B. (1991). Introduction to Turkish Cultural History V, Ministry of Culture Publications, Ankara, 2 p.

4. Ozcan, F. (2008). Examples of Kahramanmaraş Museum Dival Embroidery. Proceedings of the International Symposium on Clothing and Adornment in Folk Culture. Eskişehir, pp.195-206.
5. Senturk, C.A., Hann, M.A. (1992). Traditional Turkish Embroidery: A Study of Turkish Embroidery in the Leeds University Clothworkers Collection. Textile and Engineer Year: 6. Issue: 34, August, pp.179-187.
6. Demirbag, G.N. Turkish Embroidery with its Techniques and Varieties. <http://www.antikalar.com/teknik-ve-cesitleriyle-turk-islemeleri>
7. Yeshilyurt, E. (2008). The Language of Communication in Baş Baglama. Proceedings of the International Symposium on Clothing and Adornment in Folk Culture. Eskişehir, pp.64-67.
8. Mine, C. Turkish Embroidery Art and Women in the Ottoman Empire
Period.https://www.researchgate.net/publication/313107513_Osmanli_Imparatorlugu_Donemi'nde_Turk_Isleme_Sanati_ve_Kadin

Gülzar İsmayılova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
dissertant
gulnar.ismayilova86@inbox.ru

**YUNUS ƏMRƏ VƏ QAZI BÜRHANƏDDİN
“DİVAN”LARINDA SİNTAKTİK YOLLA
FORMALAŞAN SÖZ YARADICILIĞI: MÜRƏKKƏB
SÖZLƏR VƏ TƏRKİBİ FEİLLƏR**

Türk dillərində sintaktik yolla yaranan feillərlə müqayisədə morfoloji baxımdan formalaşan feillər daha çox üstünlük qazanmışdır. Bu, hər şeydən əvvəl, türk dillərinin qrammatik quruluşu, tarixən formalaşan leksik tərkibi ilə izah oluna bilər. Mürəkkəb sözlərin türk dillərində yaranmasını və ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olmasını inkar etmək düzgün olmasa da, dil materiallarının, xüsusən yazılı ədəbi abidələrdə yer alan mürəkkəb sözlərin, bu sıradan da mürəkkəb feillərin iki və daha artıq komponentin (tərəflərin) iştirakı ilə yarandığını təsdiqləyən faktlara rast gəlinməkdədir.

Məsələnin mürəkkəbliyini şərtləndirən əsas səbəblərdən biri də feillərlə yanaşı işlədilən hissəciklərin müstəqil tərəf kimi qəbul edilməsidir. Əslində idi, imiş, isə hissəcikləri müstəqil şəkildə işlənə bilməyən, ayrılıqda heç bir leksik məna daşımayan hissələrdir. Buna baxmayaraq, onlardan hər birini müvafiq komponent kimi qəbul edən, mürəkkəb feillərin yaranmasında fəal surətdə iştirak etdiyini irəli sürən mülahizələr də mövcuddur.

S.Cəfərov morfoloji yolla yaranan sözlərin üstünlük qazanmasını türk dillərində çoxhəcalılığın ənənə halını almaması ilə əlaqələndirərək yazırdı: *“Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, bütün türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində*

də çoxhecalı sözlərin işlədilməsi onun ruhuna, təbiətinə uyğun deyildir”.

Mürəkkəb sözlər. Türk dillərinin lüğət tərkibinin kəmiyyət baxımından artımında və zənginləşməsində mürəkkəb sözlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Mürəkkəb sözlər əşya və məfhumların, xüsusi adların yaranmasında fəal şəkildə iştirak edir, səslənmə və intonasiya nəzərə alınmaqla bitişik və ya defislə yazıya alınır, bəzən tarixən formalaşan leksik mənalarını itirərək yeni mənə daşıyan anlayışlara çevrilir.

Türk dillərində mürəkkəb sözlərin yaranma yollarını belə qruplaşdırmaq olar:

- a) Eyni sözlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlər;
- b) Bitişdiricilər vasitəsilə eynitipli sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər;
- c) Fərqli mənə daşıyan sözlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər;
- d) Mənalarına görə bir-birinin əksi olan sözlərin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər;
- e) Leksik mənə baxımından yaxın sözlərin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb sözlər

Eyni sözlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlər.

Yunus Əmrədə

Azın-azın bu ömrün gecəsidir

Sorasın sen bu ayın nicesidir

Mülki-canı alırsan gün öküşi *az-az*.

Nola *ağız-ağız* sənin ilə hədis edəm,

1. Bitişdiricilər vasitəsilə eynitipli sözlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər.

Yunus Əmrədə

Ol ağır dedigim Şeytan'dır azar

Ki *dem-be-dem* içinde fitne düzer

Ağızun nüktəsi şirinü nazük,

Saçun mənisi *piçapiçü* müğləq.

2. *Fərqli mənə daşıyan sözlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər*

Yunus Əmrədə

Sabırsız kişilerin dirliği ham

Ki sabr ile olur *ser-encam*

Əqlü dilü can cümlə ola səri-muyi.

3. *Mənalарına görə bir-birinin əksi olan sözlərin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər*

Yunus Əmrədə

Eyler idi *satı-pazar* bir pul için gene bozar

Olmuş bu dünyadan bizar yensiz gömlek giydi gider

Həbəş çərilərini *sağ-a-solsa* yasaya.

4. *Leksik mənə baxımından yaxın sözlərin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb sözlər*

Yunus Əmrədə

Şeker yer ise *dadı-dalı* yokdur

Ki tatlı diriği ile hali yokdur

Ləldürür ləblərün vəli şəkərüdür,

Al yanağun *tazə-tər* zivərdir tərیدür.

Tərkibi feillər. Türk dillərində mürəkkəb feillərlə bağlı çoxsaylı tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq, indi də bu sahədə mübahisə doğuran, ciddi polemikalara səbəb olan məqamlar mövcuddur. Mürəkkəb feillərin ətrafındakı mübahisələrin əsasında mürəkkəb sözlərlə tərkibi sözlərin arasında fərqli xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsindəki fikir ayrılıqları dayanır.

Məlumdur ki, tərkibi sözlərin tərəfləri ayrı-ayrılıqda yazılmaqla tarixən mövcud olan mənalарını qismən də olsa, mühafizə edə bilər.

1. *Tərəfləri adlardan və köməkçi feillərdən ibarət olan tərkibi feillər:*

Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”larında tərkibi fellər “eylə”, “et”, “ol//bol”, “olmaz”, “qıl” kimi köməkçi feillərin isimlərlə, sifətlərlə, saylarla və feili sifətlərlə birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu tipli feili birləşmələr qismən də olsa ilkin mənalarını itirərək tamamilə yeni mənalar qazana bilir. Köməkçi feillər yalnız türk mənşəli sözlərlə birləşərək tərkibi feillər yaratmır. Bunu ərəb və fars mənşəli söz köklərinə bir komponent kimi qoşulan tərəflərin iştirakı zamanı da izləmək mümkündür.

Köməkçi feillərlə ad qruplu sözlərin birləşməsi yolu ilə yaranan tərkibi feilin ad tərəfi, bir qayda olaraq, qeyri-müəyyən təsirlik halda olur.

Et, eylə köməkçi feilləri vasitəsi ilə əmələ gələn tərkibi feillər:

a) Tərkibi feilin birinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar;

Yunus Əmrədə

Can neye ulaşır ise akıl da ona harcolur

Gönül neyi sever ise dil onu *şerh etse* gerek

Qazi Bürhanəddində

Gər zalimi xunxar isə hindu gözi *səbr et*

Qaşları tərəzu ilə adıldür əfəndi.

a) Birinci tərəfi isimlə ifadə olunan tərkibi feillər;

Yunus Əmrədə

Kaçan ol dilber benim gözüme tudaş oldu

Ald’usumu aklımı gönlüme *yoldaş oldu*

Qazi Bürhanəddində

Zəngi gözün için, *şəha*, çün həbəşidürür könül,

Eybə sayılamı əgər başdan-ayağa *dağ olam*.

b) Birinci tərəfi sifət vasitəsilə əmələ gələn tərkibi feillər:

Bir dem döner Cebrail’e rahmet saçar olam her mahfile

Bir dem gelir *güm-rah olur* miskin Yunus heyran olur

Qazi Bürhanəddində

Sərxoş ol aydan-aya ayılma,

Zülfini avla ki, yelə irəsin.

c) Birinci tərəfi say vasitəsilə əmələ gələn tərkibi feillər;

Yunus Əmrədə

Ol ummanda yüz bin gevher *bir zerrədən oldu* kemter

Ol sana zeval mi erer zeval sanı hayvandır

Qazi Bürhanəddində

Bən özümü tərək edüp eşq ilə *bir olmuşam*

Mürvətə sığarmı ki, badi-giransın, bəgüm.

ç) Birinci tərəfi feili sifət vasitəsilə əmələ gələn tərkibi feillər;

Sən ingən idün şimdi nə ingən *qaçar oldun,*

Kükrər ikən uş qarşuna bu buğraqəqiqi.

Nuranə Allahverdiyeva

Bakı Avrasiya Universiteti

dissertant

ORCID ID: 0009-0002-6763-991X

nurane.ava93@gmail.com

ETNONİMLƏR ƏSASINDA FORMALAŞAN XOCAVƏND RAYONU TOPONİMLƏRİ

Açar sözlər: etnonim, toponim, etnotoponimika, türkmənşəli, xalq, tayfa

Keywords: ethnonym, toponym, ethnotoponymy, of Turkic origin, nation, tribe

Etnotoponimika sözünün komponentlərindən “etnos” yunanca xalq, qəbilə, tayfa deməkdir. Burada etnonimlər əsasında yaranan toponimlər tədqiq edilir. Etnotoponimlər Azərbaycan toponimik sisteminin ən dəyərli hissəsidir, ona görə ki bu toponimlər həqiqətdə Azərbaycan xalqının milli kimliyi üçün mənbə rolunu oynayır. Azərbaycan xalqının etnik prosesində rolu olan tayfaların adları oykonim və oronimlərimizdə də qalmışdır.

Bu baxımdan Xocavənd rayonu toponimlərini tədqiqata cəlb etdiyimizdə bu silsilədən olan yer adlarının izahını verməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

Qarabağ silsiləsinin ətəyində, Xocavənd rayonu ərazisində yerləşən **Bünyadlı** yaşayış məntəqəsi 1840-cı ildə Cənubi Azərbaycandan ailələrin buraya köçüb məskunlaşması ilə yaranmışdır (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007: 116). Güman edirik ki, *Bünyad* buraya köçüb gələn nəsillərin adını qoyan şəxsdir. Toponimin yaranmasında da həmin nəsil iştirak etdiyinə görə onu etnotoponim hesab edirik.

Xocavənd rayonunda, Dolanlar inzibati ərazi vahidində yerləşən, əhalisi heyvandarlıq, taxılçılıq ilə məşğul olan **Dolanlar** yaşayış məntəqəsinin keçmiş adı *Ərgünəş* olub. Bu oykonim etnotoponimdir, çünki *Dolanlar* oykonimi 1828-ci ildə Güney Azərbaycandan oraya gəlib məskunlaşan ailə və tirələrin etnik adıdır.

Dolanlar sözü XIII əsrdə monqolların yürüşlərində iştirak edən *dolon//dolan* tayfalarının adından yaranmışdır. Qırğızlar və özbəklər arasında da bu etnonim geniş yayılmışdır (Tapdıqoğlu, 2009: 187).

R.Eyvazova *dolan//dalan* toponiminin Əfqanıstan ərazisində bir çox yer adlarında mühafizə edildiyini göstərir: Qəznidə Dalan kəndi, Meymənədə Dalan kəndi, Bədəxşanda Dalan dərə, Məzari-Şərifdə Dalan kutəl aşırımı, Pəncşirdə Dulanə kəndi. Lerik rayonunda Şingəduvan kəndi vardır. Bizə görə, bu sözün ikinci tərəfi “dulan” həmin adla eynilik təşkil edir (Eyvazova, 1995: 208).

Xocavənd rayonunun **Edişə** kəndi Gürcüstandakı *Edişə* toponimi ilə eyni mənşəlidir. Edişə tayfalarının XII-XIII əsrlərdə Şimali Qafqazdan Azərbaycana gəlmələrini təxmin edirik. Həmin tayfalar bu ərazilərdə məskunlaşdıqdan sonra kəndin adını da Edişə adlandırmışlar, ona görə də, etnotoponim hesab edirik. XIX əsrdə bu toponimin paralelinə Türkiyənin Qars vilayətində də rast gəlinir.

Etnotoponim hesab edilən **Edilli** kəndi Edil etnonimindən və mənsubiyyəti ifadə edən *-li* şəkilçisindən ibarətdir. *Edil//adil//idil* qədim türk tayfalarıdır və toponimin adı da buradan qaynaqlandığına görə onu etnotoponim hesab etmək məqbul hesab olunur. Türkiyənin Qars əyalətinin Kağızman dairəsindəki Edillü kəndinin də adı eyni qaynaqdan törəmədir.

Əmiranlar kəndinin adını bəzi mənbələrdə (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007: 304) Əmirallar formasında görürük. Əsl yazılış forması *Əmiralılar* şəklində

olmalıdır. Kəndin adını *əmiralı* nəslinə mənsub olan ailələr saldıği üçün belə adlandırılmışdır (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007: 182). “*Əmiralılar nəslinə mənsub olanlar*” mənasını verən bu toponim etnotoponimdir.

Qaradağlı kəndinin adı türk tayfası olan qaradağlıların adındandır. Tarixçi Ənvər Çingizoğlu Qaradağlı tayfasını Səfəvi imperiyasının qurulmasında iştirak edən əsas tayfalardan biri kimi göstərməkdədir (Çingizoğlu, 2021). Fikrimizcə, Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra bu tayfalar müxtəlif ərazilərə yayılmışlar, bununla da, ölkəmizdə eyniadlı kəndlər həmin tayfanın adını özündə əks etdirmişdir. **Qara** və **dağ** leksemlərindən, mənsubiyyəti ifadə edən *-lı* şəkilçi morfemindən ibarət olan **Qaradağlı** toponimini etnotoponim hesab edirik (Qurbanov, 2019: 288).

Sorkəndi erməni ailələrinin XIX əsrin 20-ci illərindən İrandan Xocavəndə köçürülməsindən sonra **Tsur** adlandırılmışdır. Tarixi mənbələrdə Azərbaycan ərazisində Elxanilər dövründən gəlib məskunlaşan *sor//sur* tayfalarının da adı çəkilir. XVI əsrdən onların Qarabağ və Şirvan ərazisində məskunlaşdıqları da qeyd olunur (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 291).

Sor//Sur oykoniminin etimologiyasını belə izah etmək olar. Coğrafi mövqeyini - dağətəyi ərazidə yerləşdiyini nəzərə alsaq, onun “*aşağı yer*” demək olduğunu qəbul etməliyik, *sor//sur* tayfaları ilə bağlasaq, “*sorların kəndi*” kimi etnotoponim saymaq məqsədəuyğun hesab edirik.

Nəticədə, türk tayfalarının müxtəlif ərazilərdə məskunlaşması və həmin əraziləri öz tayfa adları ilə adlandırması ilə toponimlərin etnotoponimlər qrupu geniş yayılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Tapdıqoğlu, N. (2009). Xocavənd ensiklopediyası. Bakı: “Zərdabi LTD”, 543 s.
2. Eyvazova, R. (1995). Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: “Elm”, 244 s.
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. (2007). II cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 304 s.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. (2007). I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 427 s.
5. Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri. (2016). Biblioqrafiya. Bakı: “Zərdabi-Nəşr”, 646 s.
6. Çingizoğlu, Ə (2021). Qaradağ elləri: beləgludan eloğluya qədər. “Reyting” qəzeti, 24 iyul.
7. Qurbanov, A. (2019). Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild. Bakı: “İmak”, 288 s.
8. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. (2000). Bakı, “Şuşa”, 291 s.

Həsən Babayev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
pedaqq79@gmail.com

AZƏRBAYCAN SOSIALİST İNQİLABINA QƏDƏRKİ DÖVRDƏ BƏDƏN TƏRBİYƏ VƏ İDMAN

***Açar sözlər:** bədən tərbiyə, tarix, Azərbaycan, idman, hərəkət, çövkən, oyun, fiziki tərbiyə, fiziki hərəkətlər və elm*

***Keywords:** physical education, history, Azerbaijan, sport, movement, chevken, game, physical education, physical movements and science*

Tarix elminin tərkib hissələrindən birində bədən tərbiyəsi və idmanın tarixidir. Bu elim ən qədim zamanlardan bu günə qədər bədən tərbiyəsinin ümumi qanunauyğunluqlarının yaranmasını və inkişafını öyrənir.

Bədən tərbiyəsi tarixin bütün mərhələlərində müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf etmiş cəmiyyətin iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. İdman zəhmətkeşlərin sağlamlığının möhkəmləndirilməsində, onların əmək fəaliyyətində və Vətənin müdafiəsinə hazır olmasında mühüm rol oynayır.

Bədən tərbiyəsi və idmanın tarixi müstəqil elm kimi ölkəmizin bədən tərbiyəsi təhsili sistemində mühüm yer tutur. O gələcəkdə fiziki tərbiyə sahəsində çalışan pedaqoqların ümumi mədəni və ideya-siyasi səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Bədən tərbiyəsi və idmanın tarixinin öyrənilməsi bu sahədə yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanarkən onların dünya görüşünün formalaşmasına və tərbiyəsinə kömək edir (Acalou, 1985).

Hələ qədim zamanlardan Azərbaycanda fiziki tərbiyə spesifik vərdişə yiyələnmək bacarığına, işgüzarlığın

artırılmasına və sağlamlığın möhkəmləndirilməsi doğru yönəldilmişdir.

Mütəxəssislərin apardıqları tədqiqatlar göstərir ki, hələ qədim zamanlarda Azərbaycan ərazisində nizə və ox atmaqla, qılınc oynatmaqla, güləş və s. ilə məşğul olmuşlar. Son vaxtlar həmin idman növlərindən güləş dözümlüyün və digər fiziki hərəkətlərin inkişafı üçün əsas olmuşdur. Fiziki hərəkətlərin bu növü həmin növlərdə təkbətək döyüşdə, əlbəyaxa vuruş və digər çox vuruşmaların taleyini həll edirdi. Bu dövrün güləşçiləri təkcə Qafqazda deyil bütün, Şərqi ölkələrində şöhrət qazanmışdılar.

Azərbaycan xalqı idmanın ən qədim növlərindən olan fiziki hərəkətləri həmişə böyük əhəmiyyət vermişdir.

Onun fiziki hərəkətlərin məzmunu, forması, məqsəd və vəzifələri ictimai şəraitdən asılı olaraq dəyişmiş, ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə müxtəlif xarakter daşmışdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrlarında fiziki tərbiyə məsələlərinə rast gəlinir. Dastanlardakı xalq qəhrəmanlarının şücaəti, onların qüvvətli, dözümlü, cəsur və mübariz olmaları fiziki tərbiyə ilə bağlıdır.

Bundan başqa, şifahi xalq yaradıcılığında şahmat oyunu zamanı qüvvətli oyunçu mənasında işlədilən leylac, qılınc mənasını verən tiğ, canbaz (akrobat), şatır (qaçıqla məşğul olan adam), sədas (ox), qolça, kaman kimi ifadələrin olması fiziki tərbiyənin qeyd edilən növlərinin hələ qədimdən xalq arasında geniş yayıldığını sübut edir.

Azərbaycan realist nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Y.B.Çəmənəminli özünün məşhur "Qızlar bulağı" romanında bu barədə yazır: "Qəbilənin kənarındakı geniş bir meydana qızlar və oğlanlar idmanla məşğul idilər. Əvvəl qaçıqdılar, sonra ağır daşları qaldırdılar. Vücudu etdirmək üçün bir çox hərəkət yaptılar və nəhayət, ox atmaq və at yarışı oldu: hər bir oyunda birincilik qazananlara hədiyyələr verildi". Bu

romanda "Duvaqqapma", "Mil oynatmaq", "Daş qaldırmaq" və s. oyunlar haqqında da məlumatlar vardır. Bu dövrlərdə xalq bayramlarında əsas yeri idman yarışları tuturdu. Bu bayramlar əksər hallarda fiziki hərəkətlərlə (idman oyunları, güləş, nizə tullamaq, oxatma və s.) başlayıb, onunla da qurtarırdı. Öz fiziki qüvvəsi, çevikliyi, dəqiqliyi ilə fərqlənənlər, həmin oyunlarda bacarıqlarını nümayiş etdirirdilər. Belə bayramlardan biri də "Novruz" bayramıdır. Bu bayram xalq təsərrüfatı, xalqın əməyi və məişəti ilə bağlı olduğuna görə hələ də saxlanılır. Bayram mərasimində musiqinin müşayiəti ilə oğlanlar arasında güləş, cıdır, tonqal üzərindən tullanmaq yarışları, "Papaq oyunu" kimi oyunlar keçirilirdi.

İdman hərəkətlərindən kəndir üzərində yerləşən Zaqafqaziyada geniş yayılmışdır. Bu oyun zamanı bir metr yarım hündürlüyündə kəndir çəkir, kəndirin uclarını yerə basdırır və daşlarla bərkidirlər. Kəndirbaz musiqisinin müşayiəti ilə kəndir sonra rəqs edir və öz məharətlərini nümayiş etdirirdi (Qurbanov, 2007). Orta əsr mütəfəkkirlərindən Nizamı, Xəqani, Tusi, Əhvədi, M.Naxçıvani kimi dünya şöhrəti qazanmış klassiklərin əsərlərində fiziki tərbiyənin böyük əhəmiyyətindən bəhs edən epizodlara tez-tez rast gəlinir. Onlar dövrün rəzalətlərinə son qoymaq, qüvvətli olmağı, əqlən, idrakən təkmilləşməyi və fiziki cəhətcə möhkəm olmağı təklif edirdilər.

Xaqaninin əsərlərində "Çövkən" oynamaq, at minməyi öyrənmək, şahmat oynamaq, qılınc vurmaq və s. oyunların adlarına rast gəlinir. O, bunları öyrənməyi dövrünün gənc nəslinə, bütün hamıya məsləhət görürdü. Bu dövrdə ən çox "Çövkən" oyunu geniş yayılmışdır. Bu oyun zamanı oyunçular iki qrupa ayrılıb əllərinə çomaq götürürlər. Çomaqların ucu qövs şəklində əyilmiş və nadir ipək torlarla hörülmüş olur. Meydanın ortasında top yuxarı atılır, oynayanlar qışqıra-qışqıra topun üstünə atılıb onu ələ keçirməyə və rəqibin qarşısını

(çuxuru) tərəfə aparmağa çalışırlar. Bu oyun meydançada ya at üstündə, ya da piyada keçirilirdi. Meydançanın qarşı tərəflərində bir-birindən müəyyən məsafədə aralı oyunçuların topu atması üçün iki çuxur qazılırdı. Top ağacdan, yaxud içərisinə at tükü doldurulmuş materialdan hazırlanırdı. Piyada oyun üçün daha qısa çomaqlar hazırlanırdı. Oyunda atlı iştirak edənlər bütün oyun ərzində at üstündə qalmalı idilər. Çövkən oyunu həm piyada, həm də atlı keçirilirdi. Yoxsullar, atı olmayanlar piyada oynayırdılar. Xalq kütlələri arasında piyada oyun daha geniş yayılmışdı.

Mürşidlərin, miyandarların uşaqlarla məşğul olduqları yeri "zorxana" yəni "qüvvə evi", "qüvvə yeri" adlandırırdılar. Əvvəllər Azərbaycanda belə yerlər çox idi. Zorxana yaradılmasının və onun geniş yayılmasının səbəblərindən biri də bu idi ki, müharibələr və əyləncələr zamanı pəhləvanların gücündən tez-tez istifadə olunurdu. Şahlar öz hakimiyyəti altında onlarca güclü, qüdrətli pəhləvan saxlayırdılar. Bəzi müharibələr zamanı qarşı-qarşıya duran tərəflərin pəhləvanları öz aralarında vuruşurdular. Pəhləvanların qalib gələn tərəf qələbə qazanmış hesab edilirdi.

Azərbaycanda geniş yayılmış qədim oyunlardan biri "Baharbənd" və "Papaq" oyunudur. Baharın əvvəllərində atçapanlar xüsusi çəmənləyə toplaşır və "Baharbənd" oyununa başlayırdılar. Oyun zamanı atı çapa-çapa papağını, silahını, kəmərinə, xəncərini, çuxasını, arxalığını, ayaqqabılarını ardıcılıqla əynindən çıxarırdı. Atçapan nəzərdə tutulmuş yerdə atı geriye sürür və sürəti azaltmadan yerə atılmış əşyaları yığır geyinir. Finişə hamıdan tez çatan qalib elan olunur.

Fiziki hərəkətlərin bir çox növləri nəsil-dən-nəsilə keçmiş, təkmilləşmiş və formalaşmış fiziki tərbiyənin özünəməxsus sistemi yaranmışdır. Azərbaycanda idmanla məşğul olanlar, gərgin əməkdən sonra asudə vaxtlarında müxtəlif fiziki hərəkətləri yerinə yetirir, özlərinin qüvvəsini, cəldliyini,

cəsurluğunu və dözümlülüyünü sınayırdılar. Bu səbəbdən də müxtəlif oyunlar, yarışlar, əyləncələr və fiziki hərəkətlər xalqın məişətində geniş yayılmışdı. Onlar təkmilləşdirilir və nəsildən-nəsilə verilir. Getdikcə idman dairəsi genişləndirilir və məşhur idmançılar meydana çıxırdı.

Ədəbiyyat

1. Acalou, E. (1985). Azərbaycanca bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf tarixi. Bak: Maarif.
2. Qurbanov, X. (2007). Bədən tərbiyəsi və idmanın ümumi tarixi. Bak: Elm.

Əvəz Tağıyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
pedaqoq79@gmail.com

AZƏRBAYCANDA BƏDƏN TƏRBIYƏSİ VƏ İDMANIN İNKİŞAF TARİXİ

***Açar sözlər:** Azərbaycan, idmançı, bədən tərbiyəsi və idman hərəkəti, inkişaf, fiziki hazırlıq, dözümlülük, məşq, güc, çeviklik, məşgələ, sağlamlıq*

***Keywords:** Azerbaijan, athlete, physical culture and sports action, development, physical fitness, endurance, training, strength, flexibility, physical exercise, health*

Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf tarixi cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mədəni həyat şəraiti ilə əlaqədar olaraq, müxtəlif dövrlərin inkişafının ümumi qanunauyğunluğundan bəhs edir. Buna görə də bədən tərbiyəsi və idman inkişaf tarixini öyrənərkən bu elmin ümumi nəzəri əsaslarına istinad etmək lazımdır. Bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf tarixi də bəşəriyyətin keçdiyi formasiyalar çərçivəsində müəyyənləşir. Təbiidir ki, sosial-iqtisadi dövrlər dəyişdikcə, labüd olaraq bədən tərbiyəsinin də yeni forma, metod və vasitələri, eləcə də yeni növləri yaranmağa başlayır. Hər dövrdə, müəyyən zaman kəsiyində bədən tərbiyəsinin keçid (aralıq) formalar olmuşdur. Cəmiyyətdə bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf tarixini öyrənərkən, bu prosesin bütün xalqlarda eyni vaxtda, özü də cəmiyyətin inkişafının əsas mərhələlərində eyni formada və miqyasda baş vermədiyini nəzərə almaq lazımdır.

Bədən tərbiyəsi və idman inkişaf tarixini öyrənərkən əldə rəhbər tutulan mühüm nəzəri müddələrdən biri tarixdə şəxsiyyətin və xalq kütlələrinin rolunu düzgün müəyyənləş-

dirməkdən ibarətdir (Əliyev, Quliyev, 2005). Bəşəriyyətin mədəniyyət sahəsində qazandığı ən böyük nailiyyətləri xalqın yaradıcılıq söyləri ilə həmişə üzvi surətdə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan ən qədim inasanın məskunlaşdığı ərazilərdən biridir. Alimlər ən qədim insanların sümüyü əsasında onların zahiri təsvir etmişlər. Ən qədim insanlar iri meymuna oxşamışlar. Onların əlləri dizə qədər uzanır, ov edir, yem toplayır, müdafiə olunurdular. Onların alnı ensiz və maili idi. Bədənlərinin çox hissəsi tüklə örtülü idi. Füzuli rayonu yaxınlığında Azıx mağarası qədim insan üzləri və insanın alt çənə sümüyü aşkar edilmişdir. Bu inasan b.e.ə 450-350 min il əvvəl yaşamışdır. Azərbaycan arxeoloqu Azıx mağarasını tədqiq etmişdir. Bu tapıntı dünyada üçüncü tapıntıdır.

Azərbaycan torpaqlarının başqa guşələrinin sakinləri də müxtəlif yerlərində, qədim Naxçıvan, Gəmiqayada, Kəlbəcər ərazisində qaya rəsmlərini yadigar qoymuşlar. Müxtəlif əşyaların, xüsusilə gildən qabların düzəldilməsi, heyvanların əhliləşdirilməsi, ilkin əkinçilik mədəniyyəti bu dövr üçün çox xarakterikdir.

İnsanlar ilk paleolit – daş dövründə düzəldikləri kobud əmək alətlərini illər keçdikcə təkmilləşdirmiş, müəyyən təkamül yolu keçmiş və nəticədə özü şüurlu varlıq səviyyəsinə yüksəltmişdir.

Qeyd etməliyik ki, hazırda yer üzərində yaşayan bütün mədəni xalqlar bu inkişaf yolunu keçmişlər. Bu yolu dünyanın ən qədim xalqları olan şumerlər, babillər, assuriyalılar, artıq indi yer üzərində olmayan başqa xalqlarla yanaşı ulu babalarımız da keçmişlər. Məlumdur ki, bizim doğma yurdumuz dünyanın ən qədim mədəniyyət beşiklərindən biridir. Bu torpağın indiki sakinləri o mədəniyyəti yaratmış nəslin bilavasitə davamçılarıdır. Fiziki hərəkətlərin meydana gəlməsi haqqında bir sıra nəzəriyyələr mövcuddur. Fiziki tərbiyənin və alətlərin əmələ gəlməsi haqqında Qərb

nəzəriyyəsi bu əsas üzərində qurulmuşdu. Alimlərdən təsdiq edirlər ki, heyvanların əhliləşdirilməsi nəticəsində ibtidai oyun və rəqslər əmələ gəlmişdir. Sosial – demokrat ideoloqlar sübut etməyə çalışırdılar ki, fiziki tərbiyə insana xas olan bioloji cəhətdən öz əcadadı sayılan heyvandan irsən keçmişdir.

Müasir elm sübut etmişdir ki, bəşər cəmiyyətinin təşəkkülü 2,6 – 3 milyon il bundan əvvəl başlanmışdır. İbtidai icma quruluşu dövründə istehsal münasibətlərinin əsasını ictimai mülkiyyət təşkil edirdi. İnsanların istifadə etdikləri ilk alətləri dəyənək, yer qazan çubuq, sivri daş olmuşdur. Sonralar bu alətlər yay – oxla (kamanla) əvəz olunmuşdur. Ov etmək, qida tapmaq, vəhşi heyvanlardan, qonşu qəbilədən qorunmaq üçün adamlar birgə işləməyə, birgə dolanmaq məcbur olurdular (Acalov, 2002). Burada istehsal vasitələri üzərində hələ xüsusi mülkiyyət yox idi, sinifli cəmiyyət yaranmamışdı, deməli, istismar da yox idi. Əmək ictimai idi. İnsanlar təbiətdən aldıkları hazır nemətlərdən istifadə edirdilər. Bu dövrdəki insanların fiziki hərəkətlərində bir neçə xüsusiyyət nəzərə çarpırdı. Məsələn, hələ insanlar arasında qaçış yox, təqib etmək və ya da ki təqibdən xilas olmaq üçün qaçmaq mövcud idi. Fiziki hərəkətlər kompleks şəkildə müşahidə olunurdu, yəni boş-boşuna qaçmaq əvəzinə dovşan, maral, keçi və. s heyvanları qaçıb tutmaq, ovlamaq zəruriyyəti yaranırdı.

İnsan kamilləşdikcə müxtəlif oyun növləri də yaranıb inkişaf etmişdir. Oyunlar insanlar arasındakı əlaqə formalarının yaranması ilə birlikdə meydana gəlmişdir. O dövrdə oyunlar insanların həyat təcrübəsini və əməyini əks etdirirdi. Məsələn: ov etmək, balıq tutmaq, vəhşi quş yumurtalarını yığmaq və s. kimi oyunlar məişətlə bağlı yaranırdı. Anaxaqanlıq dövründə kütləvi ovçuluq qəbilə üzvləri arasında cins və yaş xüsusiyyətlərinə görə bölünürdü.

Dünyanın tanınmış tarixçilərinin ciddi tədqiqatlarına əsaslanan əsərlər Azərbaycan haqqında bütün qeyri-elmi fərziyələri rədd edib belə bir ümumi fikir formalaşdırır ki, türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycanlıların ulu babalarının beşik yurdlarını təkcə Şərqdə görmək düzgün deyil. Protoazərbaycan, prototürk nüvəsinin çox qədim izlərinin, yəni qayaüstü yazı damğalarının bizim dildə real oxunuşu sahəsində atılan ilk addımlar dil və mədəniyyətimizi Şumer mədəniyyəti ilə bağlılığını bir daha təsdiq edir. Azərbaycan xalq oyunlarını mərhələ - mərhələ izləyərək belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, qədim Şumer mədəniyyətinin uğurlu təsirini nəzərə almadan bu sahədə düzgün nəticə çıxarmaq xeyli çətinidir.

Fiziki tərbiyədə istifadə olunan hərəkətlərin əksəriyyətinin xalqla bağlı olması kütlələrin bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı prosesində həlledici rol oynamasına sübutdur. İdmanın bir çox müasir növləri öz mənbəyini tarixin uzaq keçmişində almışdır. Güləş, boks, ağırlıq qaldırma, ox atma, qılınç oynatma, üzgüçülük, futbol və s. buna misal ola bilər. Bu növlər əsrlər boyu təkmilləşmiş, qayğı ilə qorunub saxlanmış, nəsildən-nəslə keçərək dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, A., Quliyev, D. (2005). Bədən tərbiyəsi və idman tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif.
2. Acalov, E.F. (2002). Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idman inkişafı tarixi. Bakı: Elm.

Nərmin Həsənova
ADPU-nun Ağcabədi filialı
nerminhesanova552@gmail.com

MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİNİN AYRILMAZ KEYFİYYƏTİDİR

Açar söz: multikulturalizm, tolerantlıq, azərbaycançılıq ideologiyası, milli-mənəvi dəyərlər, çağdaş dövr

Keywords: multiculturalism, tolerance, ideology of Azerbaijanism, national and moral values, contemporary period

Multikulturalizm və tolerantlıq azərbaycançılıq ideologiyasının tərkib hissəsidir. Çoxmillətli, çoxkonfessiyalı Azərbaycan Respublikasında mədəni, etnik və konfessial rəngarəngliyin qorunması istiqamətində uğurlu dövlət siyasəti həyata keçirilir

Müasir müstəqil Azərbaycanın memarı və qurucusu Ulu Öndər Heydər Əliyev xalqımız və dövlətimiz üçün misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Elə bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirən azərbaycançılıq ideologiyası da məhz Ümummillî Lider Heydər Əliyev tərəfindən dövlət ideologiyası kimi təsbit olunub. Bu gün azərbaycançılıq ideologiyasından söhbət açarkən digər məqamlarla yanaşı, bu ideologiyanın tərkib hissəsi olan multikulturalizm və tolerantlıq məsələlərinə xüsusi toxunmaq yerinə düşər. Çünki azərbaycançılıq ideologiyası həm də azərbaycanlıların ölkədəki digər etnik qruplara tolerant münasibətinin, sülh içərisində yaşamaq istəyinin bariz göstəricisidir. Vurğulamaq yerinə düşər ki “Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir” deyən Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının əsrlər boyu təşəkkül tapmış multikulturalizm dəyərlərinə ən yüksək hüquqi-siyasi qiymət verib, multikultural cəmiyyətin

formalaşdırılmasında müstəsna rol oynayıb, məhz bunun nəticəsində də multikulturalizm və tolerantlıq Azərbaycanın dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olaraq qəbul edilib (Mədətli, Məmmədzadə, 2021: 272). Bir sözlə, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu azərbaycançılıq ideologiyasının mərkəzində Azərbaycanda yaşayan xalqların tarixi, mənəvi-əxlaqi, mədəni ənənələr əsasında vahid birliyi ideyası dayanır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin qurduğu müasir, müstəqil Azərbaycan bu gün onun davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə beynəlxalq arenada öz sözünü deyir və inkişaf edir. Azərbaycanda müxtəlif konfessiyaların nümayəndələri yaşayır və dini etiqadlarını sərbəst şəkildə həyata keçirirlər. Onun sözlərinə görə, bəşəriyyətin tarixi təkamül prosesi göstərdi ki, hər bir dövlətin uzun ömürlülüyünü təmin edən, cəmiyyəti öz ətrafında birləşdirməyə qadir, eyni zamanda, xalqın mental düşüncəsində dərin kök salmış bir ideologiyaya ehtiyac vardır: “Bu faktor çoxmillətli və çoxkonfessiyalılığı ilə tanınan ölkələr üçün daha aktualdır, desək, yanılmarıq (Məmməzadə, Abdulla, Kazımlı, 247). Etnokonfessional müstəvidə fərqliliklərin ilkin mövcudluğu ilə səciyyələnən Azərbaycanın bir ölkə kimi öz tarixi coğrafiyasında yüzillər boyu üzləşdiyi sınaqları dəf etmək əzmkarlığı, kimliyini qoruması məhz bu birlik sayəsində mümkün olub. Çağdaş dövrdə birləşdirici faktor və həmrəyliyimizin ifadəçisi kimi çıxış edən azərbaycançılıq məfkurəsi, eləcə də multikultural cəmiyyət anlayışı forma baxımından yeni olasalar da, mahiyyət etibarilə Azərbaycana yad olmayan sosial münasibətlər toplusudur. Bir-birini ahəngdar şəkildə tamamlayan bu iki baxışlar sistemi dövlət maraqları ilə yanaşı, milli-mənəvi dəyərlər, mədəni və etnokonfessional müstəvidə müxtəlifliklər arasında harmonik uzlaşmanı təmin etməsi ilə səciyyələnir: “Azərbaycançılıq məfkurəsini cəmiyyətdə sabitlik, əminamanlığı təmin edib

dövlətçiliyin stabil əsaslar üzərində tərəqqisinə geniş üfüqlər açmaqla yanaşı, digər tərəfdən öz humanist və bəşəri mahiyyəti ilə xarakterizə etmək olar. Nəzərə alsaq ki, burada həm də ayrı-ayrı din, dil və mədəniyyət daşıyıcılarına nəinki toxunulmazlıq hüququ verilir, hətta azlıq və çoxluq təşkil etməsindən asılı olmayaraq bərabər miqyasda hörmət ehtiram göstərilir, bu ideologiyanın humanist və bəşəri mahiyyətini aydın təsəvvür etmək olar. Qürur hissi ilə deyə bilərik ki, bu gün azərbaycançılıq məfkurəsi multikultural münasibətlərin hakim olduğu Azərbaycan cəmiyyətində və ictimai-siyasi münasibətlərin qeyri-müəyyənliyi ilə diqqəti cəlb edən beynəlxalq aləmdə öz orijinallığı ilə seçilir. Məhz etnik-mədəni müxtəlifliklər arasındakı münasibətlərin düzgün tənzimlənməsi işində respublikamızın spesifik sülhsevər siyasətinin nəticəsidir ki, bu gün heç kim, hətta bizə ikili standartlar prizmasından yanaşmağı ənənəyə çevirmiş bəzi ölkələr də Azərbaycanda multikultural mühitin mövcudluğunu nəinki inkar edir, hətta bu sosial münasibət və dövlət siyasətinin dünya üçün nümunə olduğunu təsdiqləyirlər. Çünki tarixən Azərbaycan cəmiyyətinə xas olan fərqli mədəniyyət, din, dillərə ehtiram kimi humanist münasibətin dövlət tərəfindən inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən çoxşaxəli fəaliyyət multikulturalizm fenomenini gerçək mahiyyətinə uyğun şəkildə dünya gündəmində aktualaşdırılıb (Həbibbəyli, Məmmədzadə, Mədətli, Həbibbəyli, 2020: 448). Multikulturalizmin təntənəsi və iflasında bu amillərin nəzərəçarparcaq rolu olsa da, Azərbaycanda multikultural münasibətlərin uğurlu həlli əsas etibarilə cəmiyyətin özünəməxsusluğu və spesifik dövlət siyasətinin tənzimləyici faktor kimi çıxış etməsindən irəli gəlir. Beləliklə, cəmiyyətdə mövcud olan tolerantlıq, xoşgörü, dinc birgəyaşayış “yuxarıdan gələn” pozitiv müdaxilə ilə möhkəmlənib, müxtəlifliklər problem kimi deyil, gerçək mənada zənginlik kimi təqdim olunub. Hadisələrin gedişi

göstərdi ki, fərqliliklərin növü multikulturalizmin dayanıqlı sosial münasibət modeli kimi formalaşmasında həlledici faktor deyildir. Belə ki, istər “ilkin müxtəlifli”yin mövcud olduğu Müsəlman Şərqi, istərsə də “sonrakı müxtəlifli”yin xas olduğu Qərb dünyasında müşahidə edilən mənzərə mövcud olan müsbət ənənələrin “yuxarıdan” uğurlu tənzimlənməsini qaçınılmaz zərurətə çevirib.

Ədəbiyyat

1. Mədətli, E.Y., Məmmədzadə, İ.R. (2021). Heydər Əliyev-İlham Əliyev: azərbaycançılığın zəfər yolu: monoqrafiya elmi AMEA Fəlsəfə və Siyasi Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu. Bakı: Turxan NPB, 272 s.
2. Məmmədzadə, İ., Abdulla, K., Kazımlı, T. Azərbaycan multikulturalizminin elmi-fəlsəfi və ictimai-publisistik qaynaqları. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi. Bakı: RS Poliqraf MMC, 245 s.
3. Həbibbəyli, İ.Ə., Məmmədzadə, İ.R., Mədətli, E.Y., Həbibbəyli, İ.Ə. (2020). Heydər Əliyevin siyasi irsi və azərbaycançılıq: AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu. II kitab. Bakı: Elm və təhsil, 448 s

Ruqiyyə İsmayılova

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi
“Basqal” Tarix-Mədəniyyət Qoruğu
mrs.ismailova99@gmail.com

AZƏRBAYCANIN BÖLGƏLƏRİNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA TURİZMİN ROLU

Açar sözlər: turizm, region, turizm infrastruktururu, yenidənqurma

Keywords: tourism, region, tourism infrastructure, reconstruction

Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri hesab edilir. Bu gün Azərbaycanın turizm məkanına çevrilməsi təkcə iqtisadi baxımdan deyil, həm də siyasi baxımdan ölkəmiz üçün çox vacibdir. Turizmin inkişafı həm də ölkələri, xalqları bir-birinə yaxınlaşdırır, beynəlxalq münasibətləri gücləndirməklə yanaşı iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafına da təkan verir.

Azərbaycanda son illər turizmin inkişafına dövlət tərəfindən diqqət artırılaraq bu istiqamətdə bir neçə addımlar atılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ölkəmizdə turizmin inkişafını vacib istiqamətlərdən biri kimi daim diqqətdə saxlayır. Buna ən bariz nümunə kimi 2011-ci ili Azərbaycanda “Turizm ili” elan olunmasını göstərmək olar. Belə ki, son illər turizm infrastrukturunun genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycanda turizmin inkişafına müsbət təsirləri olmuşdur. 2012-ci il dekabrın 29-da Ölkə başçısının fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında qeyri-neft sektorunun, o cümlədən turizmin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi əsas strateji məsələlərdən

biri kimi qoyulmuşdur. Bu fərmana əsasən bölgələrdə turizm fəaliyyəti stimullaşdırılaraq müxtəlif növ müvafiq turizm marşrutları yaradılmaqla təşviq edildi.

Təkcə paytaxtda deyil regionlarda da bir sıra tədbirlərin keçirilməsinə o cümlədən turistlərin regionlara səfəri burada yaşayan insanların sosial-iqtisadi rifahına təkən verdi. Belə tədbirlərə misal olaraq 2017-ci ildə Balakən rayonunda ilk dəfə beynəlxalq xurma festivalı keçirilməklə gözəl ənənənin təməli qoyuldu. Bunun davamı olaraq Göyçay Nar Festivalı (3 noyabr 2006) Ənənəvi Nar festivalı və mədəniyyəti 2020-ci il dekabrın 16-da UNESCO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi Mədəni İrsi üzrə Rezentativ Siyahısına daxil edilmişdir.

**İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva
İsmayilli rayonunda “Basqal” Dövlət Tarix-Memarlıq
Qoruğuna səfəri (2022-ci il 12 avqust)**

Son illər dövlət səviyyəsində Azərbaycan turizminə göstərilən diqqətin bariz nümunəsi mübaliğəsiz olaraq

Prezident İlham Əliyevin 2018-ci il 20 aprel tarixli “Mədəniyyət və turizm sahəsində dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Sərəncam”ına əsasən Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyinin yaradılması olub. Agentlik turizm sahəsində vahid dövlət siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi, turizm sahəsində normayaratma fəaliyyətinin icrasını, dövlət tənzimləməsini, dövlət nəzarətini və əlaqələndirməni, turizmin inkişafı məqsədi ilə digər dövlət orqanları, müəssisələri və təşkilatları, milli kulinariya nümunələrinin qorunmasını və təbliğini təmin etmək istiqamətində fəaliyyət göstərir. Agentlik tərəfindən 2023-cü ilə kimi regional turizmlə bağlı inkişaf strategiyasının hazırlanması, Azərbaycanın bölgələrdə Dövlət Turizm Agentliyinin və Azərbaycan Turizm Bürosunun (ATB) yeni inzibati strukturunun yaradılması da daxil olmaqla, əsas layihələrin həyata keçirilməsi işləri davam etdirilmişdir.

Turizmin artdığı ərazilərdə sosial infrastrukturun inkişafı görünür. Turizm sosial bazası ictimai və öyrənmə təminatının əsas təməlidir. Əsas xidmət sektoru və koordinatorların yaradılmasında cəmiyyət əsaslı iqtisadiyyatın bir hissəsidir. Turizmin sosial mühiti iqtisadi inkişaf zamanı sosial məqsədlərə sərmayə qoyuluşunda mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin bölgələrə mütəmadi səfərləri Dövlət Proqramlarının icrasını sürətləndirməklə, regionların tarazlı inkişafının təmin edilməsi, turizmlə bağlı yeni iş yerlərinin yaradılması və əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi sahəsində görülən işlərə təkan vermişdir. Turizmin inkişafı bağlı görülən işlər büdcə gəlirlərinin artmasına, yoxsulluğun və işsizliyin azalmasına səbəb olur.

Ülviyyə Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
mammadova.uu@gmail.com

İKİLİ TƏHSİL MODELİNİN MAHIYYƏTİ

Açar sözlər: ikili təhsil modeli, peşə təhsili və təlimi, şagirdlik, nəzəri bilik, təcrübə, praktika, şirkət, peşə məktəbi

Keywords: model of dual education, vocational education and training, apprenticeship, theoretical knowledge, experience, practice, company, vocational school

İkili təhsil sisteminin tərəfdarları onun tətbiq olunduğu və uğur qazandığı Almaniya və Avstriya kimi ölkələrin işsizlik göstəricilərinin daha aşağı olmasını bu modelin əsas elementi hesab edirlər. Nəzəriyyə ilə iş təcrübəsinin inteqrasiyasına əsaslanan bu model sayəsində gənclər həm akademik nəzəri biliyə, həm də iş təcrübəsinə yiyələnirlər. Tələbələr təlim aldıqları ilk gündən etibarən şirkətlərdə işləyərək real şəraitdə təcrübə topladıqları üçün sonradan işsiz qalmaq kimi riskləri olmur. Tələbə ilk gündən şirkətin işçisi kimi qəbul olunur və irəliləyən bacarıqlarına uyğun tapşırıqlar alır. Üstəlik, şagirdlər təkcə təcrübə toplamaq, təlim-təhsil almaqla kifayətlənmir, həm də təlim aldıqları peşə üzrə əməkhaqqının müəyyən faizi qədər maddi dəstək də alırlar. Bu, onlara təhsil və təlimlə bağlı maliyyə yükünü yüngülləşdirməyə və yaşayış xərclərini və ya təhsil haqlarını ödəməkdə kömək edə bilər. Təlimi uğurla tamamlamış tələbə eyni şirkətdə daimi müqavilə əsasında işə götürülə bilər. İkili proqram üzrə təlim alanlar həqiqi iş mühitində təcrübə topladıqları üçün yalnızca həmin şirkət deyil, digər işgötürənlər tərəfindən də axtarılan bir kadra çevrilirlər.

Bu təhsil sistemi Avropada geniş şəkildə təbliğ olunur. 2015-ci ildə qəbul edilmiş “2020-ci il Təhsil və Təlim üzrə Birgə Hesabat”da olduqca açıq bir şəkildə bildirilir ki, “Şagirdlik və ya ikili Peşə Təhsili və Təlimi layihələri əmək bazasına adaptasiyanı asanlaşdıran bacarıqlar təmin etdiyi üçün çox əhəmiyyətlidir” (1).

İkili təhsil proqramının bir hissəsi olaraq, tələbələr həftənin üç-beş günü şirkətdə təlim alırlar. Şirkət tələbələrin seçdikləri peşə üzrə təlimin təsvirində verilmiş standartlara uyğun bilik və təcrübə toplanmalarını təmin etməkdən məsuldur. İki və ya üç il davam edən təcrübə proqramında alınan nəzəri biliklərə ayrılan vaxt isə il ərzində bir və ya iki həftəlik bloklar olmaqla 60 günə yaxın bir müddəti əhatə edir. Bu müddət ərzində şagirdlər peşəyönümlü fənlər və əsas kurikulumdan ibarət bir proqramı mənimsəyirlər (2). Şagirdlik vakansiyası verən müəssisələr, yəni təlim keçən şirkətlər, tələbələrə cavabdeh olan bir repetitor və onlarla məşğul olması üçün bir mütəxəssis təyin edirlər. Tələbələrin proqramın digər hissəsi olan peşə məktəbində nəzəri biliklərə yiyələnmələri üçün məsuliyyət isə təhsil müəssisəsi rəhbərliyinin üzərinə düşür. Bununla yanaşı, təhsil müəssisəsində həm alman dili (Almaniya sistemində), siyasət, iqtisadiyyat, din və idman kimi fundamental fənlər, həm də ticari biliklər öyrədilir.

Bu modelin əsas fərqi ondadır ki, təlim-tədris xidmətləri peşə və ya ali təhsil müəssisələrində əldə edilmiş ümumi nəzəri biliklər ilə iş yerindəki təcrübədən əldə edilmiş peşə bacarıqlarının vəhdətini təşkil edir. Praktiki biliklər yerində və real şəraitdə, şirkətin maddi-texniki bazası əsasında, eləcə də şirkətin təyin etdiyi mütəxəssis tərəfindən şagirdlərə öyrədilir. Həm məktəbin, həm də şirkətin iştirakı ilə yekun imtahan həyata keçirilərək səlahiyyətli orqan tərəfindən məzunlara müvafiq peşə ixtisasına uğurla yiyələndiyi barədə sertifikat verilir. Bundan əlavə, ikili təhsil modeli tələbələrə uğur

sertifikatı ilə birlikdə akademik dərəcəni göstərən diplom da təklif edir.

Bütün bu üstünlüklərə və hərtərəfli qazanc imkanlarına baxmayaraq bu modelin az da olsa, çatışmayan cəhətlərini də görmək mümkündür. Belə ki, ikili təhsil proqramları əsasən vahid struktura malik olduğundan şagirdlərin öz maraq dairələrinə uyğun olan kursu seçmək imkanları məhdudlaşır. Beynəlxalq tələbələr üçün seçimlər daha da məhdud ola bilər, çünki, proqramların xüsusi qəbul meyarları olur və yalnız onlara cavab verən tələbələri qəbul edir. Bundan başqa, akademik təhsil ilə peşəkar məsuliyyəti balanslaşdırmaq şagirdlərə çətin gələ bilər. Eyni anda bir çox öhdəlik yerinə yetirmək, xüsusilə imtahan ərəfələrində çox sayda işi vaxtında başa çatdırmalı olmaq onlara özlərini həddən artıq yüklənmiş kimi hiss etdirə bilər.

İkili təhsil sistemi uğurlu hesab edilsə də, tədqiqatlar hətta yaxşı qurulmuş sistemlərin beləbəzi problemlərlə üzləşdiyini və inkişaf etdirilməli tərəflərinin olduğunu göstərir. Beləliklə də, “mükəmməl sistem” anlayışı yoxdur, əslində ilhamverici bir sıra uğurlu proqramlar və çox müsbət nəticələr vermiş təcrübələr mövcuddur desək yanılmırıq. İkili təhsil modeli də məhz bu ilhamverici və uğurlu nəticələri olan proqramlardanıdır.

Ədəbiyyat

1. Avropa Məktəb Tələbə Birliklərinin Təşkilat Bürosu (OBESSU). (2015). Dual education system in a nutshell.
2. “National Superintendents Roundtable” adlı jurnalın 2019-cu il, iyul buraxılışı, 7 s.

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Tahə İbrahimov
Ağsu rayonu, İlkıçı kəndi
orxanrzazade@mail.ru

İNSAN ALİ VARLIQDIRMI?

Açar sözlər: insan, təbiət, varlıq, xarakter, yaradılış

Keyword: man, nature, being, character, creation

Bu yaxınlarda elmi kitabların birində yazılmış bir cümlə diqqətimi cəlb etdi. Orada yazılmışdır ki, insan yalnız Yer üzərində ən ali varlıqdır. Fikrimdə cürbəcür suallar meydana çıxdı. Doğrudanmı orada yazılanlar həqiqəti əks etdirir, yoxsa yox? Sualın cavabı çətin və mürəkkəb olduğu üçün cavabını tapmağa çalışdım. Lakin sualın çox müxtəlif və əhatəli cavablarını özümdən uzaqlaşdırma bilmədim. Qeyd etdiklərimə öz münasibətini bildirənlərin hamısına əvvəlcədən öz minnətdarlığımı bildirirəm.

İnsanın Yer üzərində, yoxsa bizim Günəş sistemində ən ali varlıq olduğunu anlamaq üçün təkamül təliminə müraciət etməliyik. Eyni zamanda Günəş sisteminin yaranması və formalaşmasındakı qanunauyğunluqları dərk etməliyik. Maddələrin atom və molekulyar quruluşu, kimyəvi rabitələrin elektron təbiətindəki mürəkkəbliyin sirlərinə sahib olmalıyıq. Bütün dünyada elm aləmi tərəfindən qəbul edilmişdir ki, ilk canlı orqanizmlər birhüceyrəlilər olmuşlar və su mühitində yaranmışlar. Bunun kifayət qədər sübutları da vardır. Mən özüm də bu vaxta qədər ilk canlıların su mühitində yaranmasına inanırdım. Lakin, Yer kürəsinin formalaşdığı ilk

vaxtlarda baş verən prosesləri öyrənərkən mənə məlum oldu ki, ilk canlı orqanizmlər suda deyil, havada yaranmışdır. Çünki, Yer üzündə həyat qazlar mübadiləsilə başlamışdır, qazlar mübadiləsilə də başa çatacaqdır. Havada yaranmış ilk canlı orqanizmlər digər canlılara başlanğıc vermişlər. İnsanın ilk əcdadı da quru mühitində yaranmışdır. İlk vaxtlarda onun orqanizmi çox sadə quruluşlu, kiçik olmuşdur. Orqanları və hiss üzvləri inkişaf etməmiş, birləşmiş vəziyyətdə olmuşdur.

Tənəffüs, qidalanma, ifrazat, çoxalma eyni orqan vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Həmin dövrlərdə hava çox rütubətli olmuşdur. Temperatur bütün canlı orqanizmlərin sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı üçün əlverişli idi. Günəş şüalarının spektral tərkibi indikindən fərqli olmuşdur. Məhz Günəş şüalarının spektral tərkibi təsiri ilə canlı orqanizmlərdə təkamül baş vermişdir. Təkamül yüksələn xətt üzrə, su mühitinə nisbətən quru səth üzərində daha sürətlə getmişdir. Orqanizmdə orqanların bir-birindən ayrılması, öz funksiyalarını müstəqil yerinə yetirməsi mühitə uyğunlaşma ilə nəticələnmişdir. Bu da sinir sisteminin, hiss üzvlərinin və baş-beyinin yaranmasına və ətraf aləmin dərk olunmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar başqa canlı orqanizmlərə nisbətən insan orqanizmində daha mürəkkəb bioloji proseslərin baş verməsi ilə nəticələnmişdir. Şüurun yaranması yuxarıda qeyd edilən bütün proseslərin nəticəsində, daha çox Günəş şüalarının spektral tərkibinin təsiri altında meydana çıxmışdır. Burada mövzudan bir qədər kənara çıxmaq istərdim. Məsələ burasındadır ki, dünya elm aləmində qəbul edilmişdir ki, şüur baş beyin məhsuludur. Belə yanaşma düzgün deyildir. Şüur orqanizmin bütün orqanlarında baş verən bioloji proseslərin və Günəş şüalarının təsiri ilə mümkündür. Doğrudur, baş beyin bu zaman əsas funksiyanı yerinə yetirir, lakin orqanizmdə maddələr və qazlar mübadiləsi normal baş verməsə şüur heç vaxt mümkün olmaz. Qeyd etməliyəm ki, insanların şüurlu fəaliyyəti getdikcə zəifləyir, şüursuz fəaliyyət

çoxalır. Bunu daha çox qidalanma və mühitlə əlaqələndirilər. Əslində isə Günəş şüalarının spektral tərkibinin dəyişməsi çox ciddi fəsadlara gətirib çıxaracaqdır. Elə viruslar meydana çıxacaqdır ki, elm onların quruluşunu belə öyrənmə bilməyəcəkdir. Ən dəhşətlisi odur ki, hüceyrələrdə baş verən qidalanma, tənəffüs, çoxalma kimi proseslər çox ciddi dəyişikliyə uğrayacaqdır. Elm aləmi bunun qarşısını almaqda çətinlik çəkəcəkdir. Bütün çətinliklərə baxmayaraq insanın və şüurun salamat qalması mümkün olacaqdır.

İnsan orqanizminin sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı yalnız müəyyən vaxt ərzində mümkün olmuşdur. Orqanların bir-birindən ayrılması və mürəkkəbləşməsi tam baş verməmişdir. Deməli, təkamül axıra qədər baş verməmişdir. Əgər orqanizmin mürəkkəbləşməsi, inkişafın axıra qədər, bu vaxta kimi getməsi mümkün olsa idi, onda insanın duyğu orqanlarının gücü indikindən ən azı 4-5 dəfə çox olardı. Şüur da indikindən 10-11 dəfə çox olardı. Qeyd etdiklərim mücərrəd anlayış kimi qəbul ediləcəkdir. Lakin düzgün və aydın olması da mümkündür. Hörmətli oxucu sual verə bilər ki, nə üçün insan orqanizmində inkişaf, mürəkkəbləşmə axıra qədər getməmişdir? Yəni insan bu gün ən ali varlıq olduğu halda, nə üçün natamam orqanizmə malikdir? Sualların cavabı bir mənalıdır. Kainatda baş verən bütün hadisələr Allahın hökmü ilə mümkündür. Özü də çox ciddi qanunauyğunluqla. Yer üzərində canlı orqanizmlər arasında çox kəskin yaşamaq uğrunda mübarizə gedir. Bu mübarizə nəticəsində elə canlılar olmuşdur ki, tamamilə yox olmuşdur. İnsanlar arasında baş verən mübarizə həmişə daha kəskin olmuşdur. Əgər insan orqanizmi indikindən mürəkkəb, hiss üzvləri güclü olsa idi, onda mübarizə daha çox kəskin olardı. Heç bir insan salamat qala bilməzdi. İnsanın salamat qalması, şüurun mövcudluğu üçün inkişafın yüksək xətlə inkişafı tədricən dayanmışdır. Hazırda bütün canlı orqanizmlərin orqanlarının dəyişməsi və mürəkkəbləşməsi ənənə xətt üzrə davam edir. Yenə

hörmətli oxucu sual verə bilər. Nə üçün Yer üzərində canlı həyat yalnız mübarizə üzərində qurulmuşdur? İnsan şüurlu ən ali varlıqdırsa mübarizənin baş vermə səbəbləri hansılardır? Kainatda mübarizədən kənar nöqtələr varmı? Məsələ burasındadır ki, Kainat iki sistemdən ibarətdir: Genişlənən və sıxılan sistem. Bizim Günəş sistemi genişlənən sistemə aiddir. Burada nə varsa hamısı genişlənmə qanunlarına tabedir. Yer üzərində həm qeyri-üzvi, həm də üzvi aləmdə nə varsa hamısı yalnız genişlənmə şəraitində mövcuddur. Əks halda mövcudluq mümkün deyildir. Bütün canlı orqanizmlərin yaranması, sadəcə mürəkkəbə doğru inkişafı da yalnız genişlənmə şəraitində mümkündür. Deməli canlı orqanizmlər arasında mübarizə mütləqdir. İnsan da canlı orqanizmlərin bir hissəsini təşkil edir. Onun da orqanizmi digər canlılarda olan elementlərdən təşkil olunmuşdur. Lakin digər canlılardan fərqli olaraq insanın şüuru vardır. Şüur vasitəsilə insan hər nə varsa hamısına təsir göstərə bilər. Şüurun mövcudluğuna görə insan Kainatda ən ali varlıqdır. Kainatın heç bir nöqtəsində insanı əvəz edə bilən varlıq mövcud deyildir. Şüurlu mübarizə həmişə digər mübarizə növlərinə nisbətən kəskin və məhvedici olmuşdur. Hazırda genişlənmə qüvvələrinin təsiri ilə insanın tamamilə məhv olması təhlükəsi vardır. Belə olarsa şüurun nə vaxtsa yenidən yaranması mümkün olmayacaqdır. Bu isə Kainatın mövcudluğu qanunlarına ziddir. Ona görə də məsələnin başqa tərəfləri də vardır. Genişlənmə qüvvələri ilə bərabər sıxılma qüvvələri də təsir göstərir. Hər iki qüvvələr bir nöqtədən istiqamətlənir. Yəni, başa düşülən şəkildə desək idarə olunur. Deməli, sıxılma qüvvələrinin təsiri ilə tamamilə məhv olmanın qarşısı alınacaqdır.

Yaxın vaxtlarda insan çox ciddi təhlükələrlə qarşılaşacaqdır. İqlim dəyişkənliyi, dünyada ictimai-siyasi həyatdakı təhlükələrdən başqa dəyişikliklər də baş verəcəkdir. Baş verə biləcək dəyişikliklər və təhlükələrin hamısını qeyd etmək fikrindən uzaqam. Bunların ən ciddiyləri aşağıdakılardır:

1. Canlı orqanizmlərdə qazlar mübadiləsinin zəifləməsi prosesi sürətlənəcəkdir. Bunun nəticəsində insanların çox hissəsi sağlamlıqlarını itirəcəkdir.

2. Həyat xassələrinin sönməsi prosesi baş verəcəkdir.

3. Elmə məlum olmayan virus xəstəlikləri sürətlə yayılacaqdır.

4. Materiklərin coğrafi mövqeyində, relyefdə, si və buz örtüyündə, atmosferdə ciddi dəyişikliklər baş verəcək.

5. İnsanlar arasında şüurluluq səviyyəsinə görə kəskin təbəqələşmə baş verəcəkdir. Yəni insanlar şüurlu fəaliyyətlərinə görə 2 böyük qrupa ayrılacaqlar.

6. Üzvü aləmdə başqa dəyişikliklər də baş verəcəkdir. Lakin onları qeyd etmək mümkün deyildir.

İnsan Kainatda ən ali varlıqdır. Qeyri üzvi və üzvi aləmdə öz mövcudluğu ilə o, ən yüksəkdə dayanır. Allah insanı yaratmışdır ki, onun şüuru olsun. O, öz şüurlu fəaliyyəti ilə də ən yüksəkdə dayansın. Elmi yolla kainatın sirlərini öyrənməyə çalışsın. İnsan öz varlığı ilə nə qədər yüksəkdə dayanırsa, onun fərdləri arasında bir o qədər fərqlər meydana çıxmışdır. Bu fərqlər insan yarandığı gündən mövcud olmuşdur. Bunun nəticəsində insan öz şüurunun çox kiçik hissəsindən elm öyrənmək üçün istifadə edə bilmişdir. Hazırda insanların şüurundakı fərqlər mübarizəni daha da kəskinləşdirmişdir. Şüurlu fəaliyyət Allahın insanların qarşısına qoyduğu məqsədəm xidmət etməsə, çox ciddi cəzalanma baş verəcəkdir. Yenə sual meydana çıxır. İnsan öz şüurundan necə və nələrə istifadə etməlidir? Bunun üçün aşağıdakılara diqqət yetirməliyik:

1. İnsanlar arasındakı mübarizə yalnız bütün insanların salamat qalmasına xidmət etməlidir.

2. İnsanların şüurundakı fərqlər getdikcə çoxalacaqdır. Öz şüurundan canlı aləmə kömək edənlərə şərait yaradılmalıdır.

Tahə İbrahimov
Ağsu rayonu, İlxiçi kəndi
orxanrzazade@mail.ru

QARA ENERJİ MÖVCÜDDÜR MU?

***Açar sözlər:** enerji, qara enerjinin olması, qara enerjinin müsbət və mənfi cəhətləri, qara enerjinin təsiri, qara enerjinin həyatda rolu*

***Keywords:** energy, presence of black energy, positive and negative aspects of black energy, effect of black energy, role of black energy in life*

İctimai televiziya da tez-tez maraqlı verilişlər verilir. Bu yaxınlarda efirə getmiş həmin verilişlərdən biri qara enerji ilə əlaqədar idi. Həmin verilişdə xarici ölkə alimlərinin qara enerji haqqında maraqlı fikirləri səsləndirildi. Məsələn burasındadır ki, dünyanın ən məşhur alimləri qara enerjinin mövcudluğu haqqında qısa da olsa fikir söyləyirlər. Lakin, eyni zamanda öz fikirlərini inkar edirlər. Hətta, qara enerjinin mövcud olmadığını sübut etməyə çalışırlar.

Mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq öz fikirlərimi izah etməyə çalışacağam. Əvvəlcədən qeyd etməliyəm ki, qara enerji mövcuddur. Hələlik insan zəkası onun varlığını, yaranmasını, təsirini dərk edə bilmir. Heç bir elmi cihaz, teleskop qara enerjinin yaranma səbəblərini qeydə almır. Qara enerjinin bizim Günəş sistemindən çox uzaq məsafədə yaranması fikrini söyləyənlər də vardır. Əslində, bu belə deyildir. Kainatın bütün nöqtələrində qara enerji mövcuddur. Yer üzünün istənilən nöqtəsində qara enerji mövcuddur. Bütün üzvi aləm, canlı orqanizmlərin mövcudluğu bizim dərk edə bilmədiyimiz həmin enerji ilə əlaqədardır. Çox nadir insanlar

həmin enerjinin varlığını dərk edə bilirlər. Lakin, təsir xüsusiyyətlərini öyrənə bilməzlər.

Çoxlu suallar meydana çıxır. Qara enerji hansı qüvvənin təsiri altında yaranır? Nə üçün insan zəkası onu dərk edə bilmir? Necə olur ki, elmin bu qədər yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi vaxtda Qara enerjini öyrənmək mümkün olmur?

Sualların cavabını qısa olaraq izah edəcəyəm. Məlumdur ki, Kainatın genişlənməsi zaman keçdikcə sürətlənir. Deməli, genişlənmə qüvvəsi mövcuddursa, genişlənmə enerjisi də mövcuddur. Canlı orqanizmləri təşkil edən atom və molekullar genişlənmə qüvvəsinə daha tez məruz qalır. Genişlənmə varsa, sıxılma da vardır. Sıxılma enerjisi də vardır. Həmin sıxılma enerjisi Qara enerjidir. Deməli, Kainatın bütün nöqtələrində həm genişlənmə, həm də sıxılma gedir. Qeyd etdiklərimin dərk edilməsi çox çətinidir. Hörmətli oxucular bunları qəbul etməyəcəklər. Lakin, genişlənmə və sıxılma eyni vaxtda baş verir. Biz bunu dərk edə bilmərik.

İnsan zəkası, şüuru Kainatın genişlənməsinin məhsuludur. Ona görə də biz yalnız genişlənməni öyrənə bilirik.

Hər hansı bir nöqtəyə genişlənmə qüvvəsi nə qədər təsir göstərsə, sıxılma qüvvəsi də o qədər təsir göstərir. Genişlənmə qüvvəsinin təsiri ilə enerji ayrılır. Sıxılma qüvvəsinin təsiri ilə enerji udulur. Enerji ayrılması və enerji udulması zamanı tarazlıq vəziyyəti yaranır. Tarazlığın pozulması zamanı insanın müşahidə edə biləcəyi proseslər baş verir. Genişlənmə qüvvəsinin təsiri ilə maddənin atom və molekulyar quruluşunda dəyişiklik baş verir. Bu zaman sıxılma qüvvəsinin təsiri nəticəsində atom və molekullar elmə məlum olmayan zərrəciklərə çevrilir. Sıxılma nəticəsində toplanan enerji nə qədər çox olarsa, gələcəkdə partlayış bir o qədər güclü olur.

Partlayış nəticəsində yeni səma cisimləri yaranır. Çətinlik ondadır ki, biz sıxılma sisteminə aid heç nə dərk edə bilmirik.

Allahın qüdrəti ilə bütün baş verən proseslər çox ciddi qanunauyğunluq nəticəsində idarə olunur.

Alimlər arasında belə bir fikirlər vardır ki, Qara enerji Kainatı məhv edəcəkdir. Yer üzərində Qara enerjinin təsiri ilə dəhşətli hadisələr baş verəcəyi ilə əlaqədar xəbərdarlıq edilir. Bütün bunlar düzgün olmayan fikirlərdir. Qara enerji Kainatı məhv etmir, əksinə məhv olmaqdan qoruyur.

Genişlənmə qüvvəsinin və enerjisinin təsiri ilə atom və molekulların quruluşu, elektron təbiəti dəyişir. Biz bunu dərk etmirik. Bütün maddi varlıqların dəyişməsi prosesi gedir.

Yer üzərində canlı orqanizmlərin yaranması, inkişafı yalnız genişlənmə qüvvəsinin təsiri altında baş vermişdir. Hazırda isə məhvolma prosesi gedir. Məhv olmanın qarşısını Qara enerji alacaqdır. Qara enerji olmasaydı Yer üzərində canlı orqanizmlər çoxdan məhv olardı.

Eyni zamanda Yer üzərində həyatın qalıb-qalmaması məsələsi insanların, şüurlu münasibətindən də aslıdır. Müasir fizika qanunları, nisbilik nəzəriyyəsi sıxılma sistemində işləmir. Qara enerjinin canlı orqanizmlərdə baş verən prosesləri, insanlar arasında baş verən ictimai-siyasi hadisələri izləmək və təsir göstərmək xüsusiyyəti vardır. Əgər insan şüurunda baş verən dəyişiklik canlı aləmə mənfi təsir göstərsə, onda Qara enerji məhvedici təsir göstərir.

Yer üzərində canlı aləm Allahın qüdrəti ilə yaranmışdır. İnsana şüur verilmişdir ki, canlı ailəm yaşasın, inkişaf etsin, Kainat öyrənilsin. Bu yoldan, bu istiqamətdən kənara çıxıldıqda Qara enerji məhvedici təsir göstərir.

Bu yazıda mən Qara enerji ilə əlaqədar mənə məlum olanların çox az hissəsini qeyd etdim. Yazdığım bəzi məsələlər mücərrəd, bəlkə də başa düşülməyən, qəbuledilməz anlayışlar kimi təsir bağışlayacaqdır. Yazdıqlarıma öz münasibətini bildirənlərin hamısına öz münasibətini bildirənlərin hamısına öz minnətdarlığımı bildirirəm.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Emilyya Şükürova

Konserv sənayesinin iqtisadi rayonlar üzrə yerləşməsinin
inkişaf tendensiyaları 6

Nigar Əhmədova

Rus və Azərbaycan terminologiyasında «qarğa» leksemi 11

Gulshan Aliyeva

Abbreviation in oil and gas term formation 15

Mədinə Həsənova

İngilis və Azərbaycan dillərində metalepsis 20

Namiq Hümbətov

Böhranların idarə edilməsində beynəlxalq əməkdaşlıq:
iqtisadi müdaxilələrə çoxtərəfli yanaşmalar 23

Selcan Akden

Türk milli geyimlərində tikmələrin adları 28

Gülнар İsmayılova

Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”larında
sintaktik yolla formalaşan söz yaradıcılığı:
mürəkkəb sözlər və tərkibi feillər 36

Nuranə Allahverdiyeva

Etonimlər əsasında formalaşan Xocavənd rayonu
toponimləri 41

Həsən Babayev

Azərbaycan sosialist inqilabına qədərki dövrdə bədən
təbiyə və idman 45

Əvəz Tağıyev

Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf tarixi 50

Nərmin Həsənova	
Multikultural dəyərlər Azərbaycan milli mədəniyyətinin ayrılmaz keyfiyyətidir	54
Ruqiyyə İsmayılova	
Azərbaycanın bölgələrinin sosial-iqtisadi inkişafında turizmin rolu	58
Ülviyyə Məmmədova	
İkili təhsil modelinin mahiyyəti	61

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Tahə İbrahimov	
İnsan ali varlıqdırımı?	64
Tahə İbrahimov	
Qara enerji mövcuddurmu?	69

İmzalandı: 25.12.2023

Formatı: 60/84, 1/16

H/n həcmi: 5 ç.v.

Sifariş: 709

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub.

Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti 529-cu məh.,

“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə

Tel.: + 994 50 209 59 68

+ 994 55 209 59 68

+ 994 12 510 63 99

e-mail: zengezurda1868@mail.ru

